Апокаліпсис

Не райські ворота, не райські —

Відкрився тобі Содом.

І попіл садів гетсиманських,

І душ уселенський погром.

І не молитви — прокляття.

Життя не в житті — в бою.

І непримиренні браття

У братовбивчім краю.

Юр'яна і Довгопол

ЗА ТИЖДЕНЬ до Дмитрія Юр'яна вже знала, що буде мати в хаті гризоту. І то не таку, якої ставало на її бідну голову щоднини. Гризоти мало бути ціла могила — рівно стільки, скільки випраного шмаття рукавами вдолину й плечима до сонця висіло на тонкій жердці з боку перекопаних на зиму грядок.

1

ЗРОДУ-ВІКУ Юр'яна знала, що випране вбрання треба вішати, як і носити, по-людськи: грудьми до схід сонця, а штанинами до землі. А тут на тобі: повісила Юрчикові

штаненята й сорочечки стрімголов, так — щоби все в голові перевертало́ся й ішло догори ногами. Та що вже тепер говорити: йде біда — відкривай ворота.

Від роботи вона вернулася пізно й якась така, ніби в терниці витіпана й вибита. У попереку сиділа кусюча гадина й жалила раз по раз смертельно й навіки. Але смерть не наставала, лиш цюкала внизу черева чимось пекельним і гострим так, що хотілося вирвати жало з власними кістками й м'ясом, аби не чути того — майже паралізуючого — болю.

Юр'яні багато не треба, щоб здогадатися, чому зла гадина заворушилася у попереці. Якраз від Петра вона не мала на собі празникових днів і тому вже трохи вважала коло роботи. Але ті роботи — якби могли — вилізли би на голову й спустили би ноги на плечі, та так би їхали, погойдуючись на тобі аж до самої смерті.

Сьогодні на фермі урвався бугай і шугнув межи телиці, мов яструб. І якби Юр'яна не перейняла його й не вернула назад на ланцюг, бугай міг би розчахнути дрібонькі телички. Але з тої хвилини в ній самій щось наче також обірвалося й різко вкусило — аж зірниці в очах засвітили. Уже в потемках Юр'яна вішала випрану дитинячу одіж, що свіжо пахла золою, ото й не зогледіла, як пустила стрімголов Юрчикові речі.

Тоді вона робила три роботи одночасно: викручувала шмаття, топтала гадину в череві й рахувала своїх умерлих до чи після народження дітей. Збігленят і вмерлих у Юр'яни було багато: Ілько, Марічка, Васютка, Йванко, Петрусько, Дмитрик, Танасій, Василько, Штефко, Філип, Анничка й Одокійка.

Банує Юр'яна за всіма. Але найдужче — за Ільком, бо недоносила його лише місяць. Ті пологи відлежувала довго.

Серед ночі кидалася від давно стихлого Ількового плачу і вже до ранку не змикала очей: згадувала його маленький хвостик межи пухкенькими ніжками й великий родимий знак на правій щоці. У ньому вгадувалася довгаста грушка, яка, падаючи згори просто на голову, перелякала Юр'яну на першу Богородицю, та так, що вона лиш схопилася рукою за лице й тут-таки сіпнула її назад, уже знаючи, що дитина народиться мічена.

Дмитрик, Філип, Одокійка, Петрусько, Танасій і Штефко умерли до року. Решта дітей збігло.Правда, вони на дітей і не дуже були схожі. Але стара Фулячка, що після кожного збігленяти відпоювала Юр'яну льоном, чорними гіркими черешнями й якимись — лиш їй відомими — зіллями, знала точно: це був хлопець, то й добре, що Бог забрав до себе, бо, може, мав бути каліка або згинути на війні; а це — дівка. То, може, вона мала вродитися курвою, то також дякувати Богові, Уласіхо, за його ласку небесну, що забрав до себе дитину ще безгрішну.

Трохи відьмакувата від своїх примовлянь, ворожок і зілля Фулячка по-іншому Юр'яну й не називала, як по чоловікові Уласієві.

Фуляччині примівки не допомагали: Юр'яна щороку ходила тяжка. Можна було би піти в Вижницю до дохторів. Якось вони там уміли чимось закривати ту браму, звідки просилися на світ Божий діти. Але за Румунії задля цеї маленької дурнички треба було спродати маєток, а тепер — за совітів — уже й остерігатися треба, аби не затруїли кров.

Дякувати Богові, що в світ не вивезли, як лиш всунулися в наші гори. Так що Юр'яна злягала би на Різдво й на Миколая, аби лиш ніхто чужий не навертався до їхньої з Уласієм і тими дітьми, що лишилися, господарки.

Правда, трохи встидно найстаршої доньки Павлінки, що сама плекає річну Паютку. Але що Юр'яна може зробити, коли вона ще дітородна, а Уласій плодючий... Юр'яні два роки до сороківки, а Павлінка, сердега, вже розведениця. Від такого не те що стрімголов штаненята завісиш, — сам стрімголов підеш.

...УДОСВІТА Юрчик мусив бігти за Фулячкою.

Уперше Юр'яна так і не дізналася, хто був зачатий у жмені кривавої маси, яку закопали не в довгій могилі на цвинтарі, де покоїлася родина й діти Джуряків, а під розчахнутим від старості горіхом у кінці городу.

Зів'яла Юр'яна пішла на ферму перед полуднем, боячись гніву Довгопола, уповноваженого від МҐБ. Він зазирав мало не під коров'ячі хвости, шукаючи схованок для лісових, а вже як котра молодиця припізнювалася, то часом огрівав її такими словами, що ліпше би огрів батогом. Правда, з їхньої ферми при Довгополові нікого ще не судили й не забирали на екзекуцію "пальці в двері". Але хіба за тим довго?

Сказати, що Юр'яна дуже боялася Довгопола, не скажеш: він нібито й не бачив її ніколи, а може, й не знав, що вона з цього села. Є людина, нема людини — для такого нічого не значить. Його великі, трохи розкосі очі ковзали по людях якось гейби ліниво, гейби знехотя. Та коли Довгопол раптово скидав їх догори, дивлячись майже незрушно, тобі в момент ломилася воля й гаряча млість діставала кінців пальців. Під такими очима зо страху можна й обісцятися, не раз думала Юр'яна, дивлячись услід Довгополові.

Довгопол появився в Нижній Товарниці в цьогорічні Різдвяні свята, точніше, на самого Василія, коли сільські колядники саме виколядували їм з Уласієм перший тур "гой, дай Боже", та

так і заніміли, лиш тільки різко скрипнули двері з хоромів і заворушився поріг під рослим воєнним чоловіком. Не зауважив чи не хотів зауважити Довгопола лиш Грицько Граб, не перестаючи водити тонким смичком скрипки. Грицька вже брали на МҐБ до Вижниці. Вже рахували там йому ребра, й може, лише через це він мав тепер страху менше, ніж ті, в чиєму горлі застряла Різдвяна Коляда.

Колядники позирали на двері, чекаючи, коли з-поза плечей гостя покажеться вервечка тих, кого в цім краю називали заготівельниками людських душ.

Проте воєнний чоловік на цей раз був сам один.

Юр'яна саме клала на стіл миску з яблуками й горіхами, коли непрошений гість, скинувши шапку, заговорив:

— Щастя-здоров'я, із святим Василієм! Христос народився!

В Юр'яни випало з рук яблуко й покотилося просто до ніг прийшлого.

Колядники кволо відповіли "Славімо його" й уже млявіше пішли наздоганяти Грицькову скрипку.

Юр'яна забилася в запічок і не спускала очей з яблука, що червоно світилося коло блискучого чобота емґебіста. А що це був емґебіст, і не треба було довго думати: інші чужі люди не могли перебити Святої Коляди.

— Сідайте, — сказав Уласій до чоловіка, як би сказав до скали, й очима показав Юр'яні на запічок.

— Я Довгопол, — відповів на те гість, піднімаючи яблуко з підлоги, й сів скраю Грицька Граба.

— Ой Довгопол… — не то схвалив, не то засудив скрипаль, а потім швиденько перепитав: — А де ваші довгі поли?

Довгопол тим часом скинув шинель, ніби й не чуючи ущипливого голосу скрипаля, й сидів тепер лицем до Граба, стискаючи поданий Уласієм невисокий — на чверть пальця — вузенький келишок із вином.

— Грицьку! — голос ґазди скинувся занадто застережливо, щоб можна було його не послухати.

— Та чого ти, Уласію… — торкнув струну Граб. — Я лиш хотів сказати, що в одного чоловіка, ну, бігме, не може бути все зразу: й довгі поли, й довгі руки. Але коли ґазда каже, що про це не вольно говорити, то вже най буде так… Я п'ю до вас, пане Довгопол! Дай, Боже, вам добре здоров'я і файну любку!

Довгопол, не думаючи довго, відповів Грицькові в тон:

— Скоро буде.

— Оввa! — котрийсь із колядників хотів пирснути, але Граб люто подивився в його бік.

— То ви так довго збираєтеся тут бути, що ще й любку хочете собі знайти?!

— А хіба для цього діла багато часу треба? Та, зрештою, ви самі мені цього побажали, пане-товаришу!

Рідкий сміх обійшов стіл і завмер на Уласієві.

В Юр'яни дрижали коліна. Вона боялася, що Уласій відкриє зараз двері й Грабові, й Довгополові.

А найгірше — аби не прийшли колядники з лісу. Святого Василія є святого Василія. Хто в Боже свято візьметься за ґвери? Але час такий, що зброя не зважає на свята. І ось отут, у хаті, повній дітей, може розгорітися велика біда без їхньої з Уласієм на те волі.

Юр'яна знала, що Уласій боїться цього самого, лиш не наважується спровадити її до худоби.

За столом закінчувалося повільне й вже не дуже веселе частування, коли Довгопол поклав на Грицькову скрипку гроші. Юр'яна не виділа, скільки точно, але по тому, як в Уласія піднялися догори брови, зрозуміла, що гроші були великі.

— Чоловіки! Не сьогодні і не тут нам політикувати про довгі руки й довгі поли. — Довгопол заговорив, роблячи наголоси на словах, чомусь дивлячись то на Уласія з твердо стиснутими губами, то на випрямлену, як струна, Юр'яну. — Виколядуйте краще моєму покійному татові. Він у мене був побожний… І мені, як можете… Бо завтра мені, може, церковні дзвони будуть тут колядувати…

ВІДТОДІ Юр'яна навчилась якось не боятися Довгопола, але мовчала про це навіть при Уласієві. Власне, в їхньому житті Довгопола начебто не існувало зовсім, окрім, як за святошним столом. З одного боку, він був у Нижній Товарниці й через нього страждали інші, а з другого боку — його не існувало для Джуряків.

Вона, проста, думала, що так триватиме вічно.

Але коли сьогодні Довгопол раптово став перед зів'ялої Юр'яни на порозі ферми й подивився так, наче хотів спаралізувати, вона зрозуміла, що відтепер він з'явився в її житті назавжди.

Від його погляду не поломилася воля й не задрижали коліна, лише стало так, як стає, коли тебе зурочать: млісно й гадко.

— Що, Уласіхо, вилежуєшся на чоловіковій руці до полудня, аж у лиці зблідла? — в'їдливо, але так тихо, що й перша від дверей корова, певно, не розчула його голосу, запитав Довгопол.

їй справді наврочили! Лише боязнь бути посвареною змусила Юр'яну подивитися Довгополові в очі.

А він дивився так, наче пускав блуд на неї. Вона думала, що він не сказав би, з якого вона села, а він, бач, знає, що вона Уласіха. Він зітнув її трохи розкосими очима, й тепер треба буде відгашувати вогню або йти до Дмітрикового Івана примовляти. Мало, що вона сходить кров'ю, то ще й блуд бере її розум!

— Чи ти не чуєш, Уласіхо?

Те, що відповіла Юр'яна Довгополові, з устиду вона була би не сказала колись молодою навіть мамі. Але в тому, що з нею було сьогодні вночі, немає нічого встидного. Вона шлюбна й вінчана жінка, в неї шестеро дітей і вже річна онука, а цей… цей дивиться на неї, як на якусь фойду, що зблідла від пустоти. Юр'яна на пустоти не вчена. Про пустоти не знає

бесіди. І не хоче, щоби ці великі розкосі очі заголяли її, як остатню. То нічого, що він емґебіст. Він ґудз на свою голову й без неї знайде. Але вона йому відповість! Як він знає про Коляду, то хіба він не знає про діти?!

— …У мене сьогодні збігла дитинка.

Юр'яна якось так привикла до того, що в неї останніми роками збігають діти одне за одним, що сама собі подивувала, коли покотила слізьми перед Довгополом.

— Дитина збігла?! Як збігла? Куди збігла? Від кого? — не дійшло сказане до чоловічого розуму, бо слова випередили розум, а коли наздогнали, Довгопол перепитав, не дивлячись на неї:

— А де Уласій?

— У Бозні. Ферму будує. Вже два тижні не був дома.

Довгопол щось хотів відповісти, але до них наближався секретар сільради Юрко Ігнатків, і він удавано суворо розпорядився:

— Іди з Юрком у сільраду й принеси мені план окоту овець. Щось підозріло довго котяться ваші вівці, як навмисне. Скрізь уже покотилися, а в Товарниці саботують, чи що? До району нема з чим показатися, поки не закінчиться окіт.

І Юр'яна пішла за Юрком, та так поволі, що й він здивувався:

— Що ти, маку наїлася?! Таж під тобою земля двигтить усіґди!

— Двигтить, Юрку… двигтить.

ДУМАЛА Юр'яна застати вдома Уласія. Уже третю добу, як мав зійти згори, від ферми. А застала повну хату Павлінчиного плачу й дикий сухий блиск очей чотирьох менших синів, що мовчки мотали клубки основи на килими.

Юр'яна похолола.

Діти вдома.

Старший Місько в армії. Учора писемце принесли.

Павлінчина Паютка спить у колисці.

Уласій у Бозні.

То що могло бути ще, коли вона весь день сходить кров'ю, аж у очах темно? На більшу гризоту вона вже не годна.

— Що? — запитала всіх разом і всі разом сплакали:

— Тато…

О, вона знала, що оті стрімголов завішені Юрчикові штаненята, певно, добре було видно Господові з неба, бо інакше за що б так тяжко він карав Юр'яну в один день?!

Кров їй ударила в голову нагло:

деревом привалило,

голову розсікло,

сокира ногу відрубала!

Каліцтво.

На їхню голову звалилося каліцтво. Певна річ, у цьому безбожному колгоспі змушують сокиру брати мало не на Великдень. А Бог усе рахує. Ото, певно, спустив на них кару.

Та Юр'яна з Уласієвим каліцтвом була в мирі. Уласій уже років з десять не мав правого ока. Тріска вирвалася з поліна в дровітні — й витекло веселе чоловікове очко, але той старий дохтор Флорескул за тільну телицю привіз десь із самих Ясс майже що живе око, лиш на ніч треба було виймати його й класти в воду.

Наразі ночами Юр'яна якось боялася брати губами Уласієве лице. Але відтак страх перейшов, і вона була би пестила йому витекле око до над ранок, якби годна і якби мала коли.

Та робота так стинала їй тіло, що часом лягала коло Уласія з одною охотою: аби він лиш поклав на груди сонну руку й не рушив її до днини, поки не запіють півні й треба буде вставати до ватри, до худоби, дітей у школу збирати й знову йти до роботи.

Привезене Флорескулом око в сорок четвертому вибили маскалі. У Вижниці, коли чоловіків із Товарниці брали на фронт, Уласієві не повірили, що в нього не своє око, а щоб перевірити — тицьнув воєнний совіт пальцем у Власієву очницю. Скляне око випало на землю й розбилося.

Два роки по тому Уласій перев'язував око шматою, а потім уже в Чернівцях зробили йому знову скляне, та він усе казав, що Флорескулове було краще, бо не розтирало до крові

очницю. То, може, через оте око тепер і сталося каліцтво? На будові з одним оком не дуже доробишся.

— Тато... — тепер разом із Павлінкою голосили всі чотири хлопці.

І Юр'яна зрозуміла, що з Уласієм сталося не каліцтво.

— Дітво, кажіть скорше... — проковтнула слину, так ніби проковтнула бритву, й опустилася на лавку, чуючи, як сповільнюється кров у жилах і дрібна пропасниця народжується під колінами.

— Забрали... — без плачу й навіть без схлипу сказала Павлінка.

Юр'яні не треба було питати, хто й куди забрав Уласія.

Із цих гір дорога для ґаздовитих людей була одна. Це їй, Юр'яні, тяжко було би придумати, за що його можна забрати, але не отим, не отим...

ТІЛЬКИ РАЗ Юр'яна падала перед Уласія на коліна. Тільки раз, коли по Товарниці бродили цараністи, соціалісти й —істи, й —істи, й коли Уласій таки пішов у тоту читальню "Просвіти" й приніс звідти якісь такі слова, якісь такі мислі, що Юр'яні самій забаглося послухати ті бесіди.

Але дітей треба було годувати, а їм із Уласієм робити.

І якась розумна сила сказала їй "ні", а вона своєму Уласієві перший раз за всі роки шлюбу також сказала "ні".

І вклякла перед ним. Стояла на колінах отако, як перед образом, аж поки Уласій не шепнув на вухо:

— Будь тихо, жінко. Не будь дурна. Не пужай дітей. Видиш, як сплять, обчеплені одне з одним? Лягай тихонько й лиши пусте. Ми з тобою через це сваритися не будемо.

Що ота її сила була таки розумною, Юр'яна зрозуміла в сороковому році, через місяць по тому, як у Товарницю прийшли ці. Хтось із челяді на радощах повісив був синьо-жовту фану на дзвіниці та на "Просвіті". Та що хтось... Тащук із Шандром — ті, що кликали до себе Уласія, й завісили прапор. А вже дев'ятий рік минає, як слід простиг за ними.

З войни люде вернулися, з тюрем, а від Тащука з Шандром і писемця не прийшло. Ото Шандриха з Тащучкою самі дітей у світ виводять, а ночами б'ються головою в стіни, що не відговорили своїх господарів від дурного діла.

Юр'яні жаль за ними. Бо най би собі думали по-своєму, як хотіли. Але нащо про те було говорити на дослух, на все село? Чи й без того оці не зайшли би в гори? Чи фана би їх спинила? По їхньому лиці видно, що вони зайшли би й до Туреччини, якби хотіли. Вона багато чого розуміє, Юр'яна. Бо вона татова донька. А хіба неньо не були такі закаменні, як скала, коли, навіть будучи найголовнішим у селі, як тепер голова сільради, — по-румунськи "примарем" — двірником, говорили неньо з людьми по-своєму, так, як навчила мама. А мав би говорити по-румунськи, бо Румунія тоді тут панувала, і вже за що — за що, а за мову з тутешніми людьми не церемонилася, лиш добрих букових палиць по плечах давала. Але неньо знали, коли кому треба очі замилити, то й говорили по-румунськи, але більше таки по-своєму, по-руському.

То ж люди. До людей своє більше доходить. У Товарниці в такого двірника був порядок. І румуни часом дивилися крізь пальці на неньову таку бесіду, бо їм треба було в селі спокою й порядку. То хіба неньо менше любив ці гори, й своїх людей любив менше?! Менше, аніж Шандро з Тащуком?

А про фану, може, й не знав. А може, знав, та дітям не казав того...

Чи вона, Юр'яна, все каже дітям, що знає? За "не знаю" — не б'ють і не карають. Хто може сказати, якими буками буде карати судьба її дітей? Румуни карали буками за непослух і за те, коли чули не свою мову.

Але як подумати, то вони добре робили, бо як інакше порядку дотримаєш?

А ці карають просто за те, що ти є на цьому світі, за те, що не злидень — що маєш ґрунт, господарку, фамілію, що не цураєшся й не віднікуєшся від свого. Тащук із Шандром чекали їх, людей сільських бунтували за них; Шандриха рушники вишивала, Тащучка хліб пекла, коли вчули, що мають вступити в село. А вони їм і віддячили.

На все в житті в Юр'яни є своя гадка. Але, видко, не помагає й так жити, як жила дотепер Юр'яна, коли вже й її Уласія забрали.

Юр'яна мовчала.

Не плакали й діти.

Говорила Павлінка:

— Юрдибало збіг із Бозни й казав, що вийшли з Вижниці й забрали неня... А більше нікого...

Усю ніч затерпла Юр'яна наче й не думала про Уласія. Що він ні в чому не винен, вона могла би заприсягтися перед самим Господом. Що це зробили злі язики — також могла присягатися. І що їй робити далі, вона до ранку придумає. Аби думала так, щоби голова їй тріснула. Лише би не сплисти кров'ю. Десь у коморі є падиволос і кровавник. Треба випити. Та навіть коли би струїла утробу, вона надумає.

Від думання можна заслабнути. Бо хіба кому що в світі завинила її Павлінка? А судьба б'є її гірше, ніж буком. Чи вони що вчинили з Уласієм грішне? Чи дитина спокутує гріхи їхнього роду?

Цього Юр'яна не знає й знати не буде, аби таки геть висох її мозок. А вона така розумна, оця золота її дитина, така робітна. У неї й голова робить за десятьох, казали Юр'яні вчителі в школі. Казали давати в науку.

Але кум Юрдибало сказав інше:

— Як хочеш, Уласіхо, збутися дитини, то пусти її до маскалів у науку. Треба її віддавати за доброго парубка. Най ґаздує. Ото буде їй наука.

Що Юр'яні нарікати на судьбу? Тут, отут перед неї, її гріх неспасний. Її дитина. Вона, не так Уласій, як сама вона, Юр'яна, присилувала Павлінку віддаватися за Штефуряка. Вона хотіла спасти її. Хотіла видіти її ґаздування. На. Маєш його. Повна хата маєтків. Усього, що висохлі з жалю очі й дрібненька Паютка. Штефурякові тепер у криївці Павлінки не треба. Там є

Параска. Параска від Юр'яни на десять років старша. То нащо йому це дрібниччя — Павлінка?

А вона була би пішла за ним до лісу, бо нею ж, Юр'яною, навчена, що шлюбна жінка має йти за чоловіком до самої смерті. Й ані крок убік.

Та Штефуряки її вигнали, як пса. Тяжку вигнали, знали, що тяжка, що дитина в череві вже б'ється. Юр'яна думала, що Штефуряків утримають їхні з Уласієм ґрунта.

А ґрунта загриміли до колгоспу. Сама їх Юр'яна віддавала. Своєю рукою. Телицю віддала. Корову. Двох конів. Три вози. І всі ґрунта. Лісок у Трепеті. Пашу у Виході. Городи на Піску. Ой, Господи праведний… Як не розірвалося їй серце? Лишилася жменя присадиби, коровка й свині. На восьмеро — а тепер з Павлінкою й Паюткою — десятеро душ.

А коли б перечилася та правди доходила зі своїми ґрунтами, де би тепер були всі? Там, де півсела?

До Тащука в гості пішла би?

А діти? То ж макове зерня, а не діти. Та вона би здуріла, коли би її відлучили від дітей. У них їхня з Уласієм кров грає.

Тепер Юр'яна думає: нащо було силувати Павлінку йти за Штефуряка, коли він уже мав сорок років, коли був старший навіть від тещі, від Юр'яни?! Він же свого лісу й ґрунтів мав доста, аж поки й їх не забрали до колгоспу.

Ба ні, Штефуряк до колгоспу не записався. Пішов у ліс. Ліс ще трохи свій, але вже більше не свій.

Юр'яні багато казати не треба, до чого воно йде. Ці не допустять, щоби ліс був наш, навіть коли б увесь народ довелося вибити. Вона вміє в голові розкидати, що воно робиться в світі.

Але в кожного своя доля. Одному — іти до лісу, а другому — викурювати його звідти. То най би Штефуряк боронив край від оцих зайд, що добре навчилися хіба що коротати людське життя. Але нащо було збиткуватися з її дитини, на сором людський пускати?

Ой, злосна Юр'яна… А про цих уже й казати нема що. Але вона стулює губи, бере води в рот, ніж має що писнути, бо тепер час такий, що й хата вуха має. Їй невольно щось казати. У неї дрібні діти. І вона би запротоколила свою душу й нечистому, аби лиш їм нічого не грозило.

Але вже. Загрозило. Сьогодні. Нагло, як нагла смерть.

У неї мозок зсихається від думання на оцій холодній подушці під холодним укривалом.

Юр'яна била би головою в стіни. Але діти… Боже, діти… Юрчик три доби на світ просився. Вже думала, що каліку народить. А Семенко вискочив із неї, як лісковий горіх із шкаралупи. Федусько вродився в сорочці. А Міська так само, як Юрчика, витиснули полотном. Уласій тиснув, а Фулячка помагала… Ой, Міську, Міську.

Уласій по тих злогах її півроку жалів.

Але що тепер діти, коли нема коло них її господаря, її приятеля солодкого, поради й розради її втішної?! Як вона сама не поможе Уласієві, то ніхто не поможе. Обкладені люди

страхом, як щури трійлом. Вже й не знати, кого не треба боятися.

Боже… Така довга ніч — і такий короткий розум! Полетіла би радитися. Але до кого? Кому в голові її гризота? Відколи вмер її неньо Ілля, вона сама собі рада і влада.

У Товарниці люди гинуть як мухи. За що? Юр'яна не розуміє. То їй лиш часом здається, що вона розумна.

Вона нічого не розуміє в цьому світі. Браття пішли один на одного. Ну, добре. Ці — це друге. Але браття… Свій на свого! На кров смертельну!

їй часом здається, що вона би зібрала всіх їх за одним столом і сказала би: "Люде, чоловіки, миріться! Не може бути так, щоби ви не годні договоритися один з одним. Гуцул з гуцулом договориться. У вас одна кров. Може, навіть вас одна мама родила. Миріться! Миріться межи собою та й разом женіть цю нечисть, що присіла отут наші гори. Хіба ви не видите, як вони тручають вас один на одного? Як погибелі вашої хочуть вашими ж руками, щоби потому з неї скористати?"

Але до кого говорити Юр'яні, коли світ перевернувся догори ногами, як оті випрані штаненята на жердці? До кого говорити? До того, котрий доніс на Уласія? Нащо він це зробив? Таже знає, що забрав з перед дітей! Не мав людської совісті той чоловік. Не мав…

Та мусить хтось бути на цьому світі, хто поможе їй. Таж мусить бути! Не межи худобою живе.

І нараз одна гадка зітнула Юр'яну бритвою: Довгопол.

З гарячості їй не дало дихати.

Довгопол!

Вона вже в думках обвивала руками його морозяні чоботи, вона вже обсипала його словами, як грішми, й зімлівала, ридаючи. А він був страшний і непоступливий: "Невольно, Уласіхо!"

Тоді вона кляла його. Не було на світі таких прокльонів, що їх не знала би Юр'яна для Довгопола. Але клятьби швиденько скінчилися — і Юр'яна заплакала на холодну подушку.

І тут її наздогнала іще одна гадка. Та така, що бідна жінка ладна була волосся на собі рвати. Не знає вона, як це зробити. Не знає! Двадцять три роки з чоловіком прожила, а не знає.

Чому вона не знає?

Хто би навчив її цьому?

Побігла би до Шиманчишиної Катеринки запитати. Та що вона її запитає, нещасна?

Хто їй порадить? Хто, Уласію мій солодкий? Вона в голову не бита, а не знає, що мала би знати кожна жінка. Вона майже перед старістю, а не знає, як заплатити чужому чоловікові за свого.

Кумочку Герасимчаку, не могли ви мене спровадити на цю дорогу?! Ви забули, як ночували в нашій хаті, а Уласій був на мобілізації? Ви забули, як подивилися на мене, коли я прийшла вам сказати "добраніч" і загасити каганець? Ви забули, як солодко потягнулися на подушках і заспівали: "Та добраніч,

файна любко, добраніч, добраніч, абись дала білу ручку під голову на ніч"... Ой, Юр'яночко-кумко, взяв би тебе на оцю руку, але знаю, що Уласія нема дома..."

Тоді вона билася кулаками в голову, й тепер, видите, кумку, б'юся. Бо нема. Нема — й може зовсім не бути. Уласій війни скапав. А тепер прийшло гірше війни. Гірше, бо не знаєш, хто тобі ворог. Хто тобі ворог, Уласійку мій солодкий?..

Але вона мусить щось робити завтра. До завтра — вже майже нічого. І хтось мусить знати, що їй робити.

І коли Юр'яну стиснуло залізними обручами попід груди останнє тої ночі ридання, якась сила їй сказала: "Я знаю. Вставай!"

2

— ЩО ТИ ХОТІЛА, УЛАСІХО? — здивувався вголос Довгопол, устаючи назустріч із-за столу, на якому білів один-однісінький папірець.

— Прийшла білити.

— Білити?! — ще більше здивувався Довгопол і навіщось обійшов навкруг принесеного Юр'яною відра з вапном. — А хто тобі сказав білити?

Юр'яна тугіше зав'язала хустку і вже помішувала лопаткою осіле вапно. Тим часом у попереці й унизу живота нечиста сила помішувала ватру, докладаючи туди все сухих і сухих трісок.

— Уласій був казав, як ішов у Бозну.

Вона трохи різкувато підвела очі на Довгопола й м'яко, так м'яко, що можна було лягти на ті слова, докінчила:

— Таже свято в нас завтра. Велике свято! Ви що, забули?

Тепер Довгопол дивився на неї так, ніби вона хотіла запалити сільраду:

— Завтра?! Це в нас завтра, свято революції, — з притиском підтвердив. — А в вас,наскільки я знаю, свято післязавтра. Дмитрія.

Вона лиш чула, що він її паралізує очима. Косить наповал, як мертву, у вузькій продовгуватій кімнаті сільради. Далеко й нести не треба буде: дзвініця через дорогу й цвинтар там же.

— А в нас і завтра, й післязавтра. Як, ви того не знаєте, пане-товаришу?! Діти в хаті в мене вінки плетуть. Завтра на браму до школи понесуть. Вони так чекають завтрашньої днини… Співанки вчили. Сама чула, як коло худоби співали. Усі чотири хлопці. Ви ж знаєте, які в нас хлопці… А ви що, не хочете, аби у вас було побілено до свята? Я й удома білю. Перед Великоднем.

Юр'яна хотіла передихнути, та лиш облизала губи. Вона загубила думку. Вона все загубила. І стоїть перед Довгополом, як дурна, як німа, як темна! Вона не знає, чи дивитися на нього, чи в відро.

І вона сама бере двоє крісел із-під стіни й хоче нести надвір.

— Чого це я не хочу, Уласіхо? — Довгопол також береться за стіл. — Побілити до свята треба. Це добре, що ти захотіла

побілити. Ти в Товарниці найкраща білільниця. Правда? Але, може… сьогодні тобі не треба нічого робити?

— Мною орати можна… сьогодні… — тільки й сказала тихо.

…ДОВГОПОЛ вернувся, коли вікна були протерті, підлога вимита й гілочка ялиці затикана за віконну раму.

Але Довгопол вернувся якийсь дуже злий. Мовчки поправив стіл і стільці. І Юр'яна вже збиралася висунутися в двері без "будь здоров". Бесіди тепер не буде. Але це на сьогодні не буде ніякої бесіди. Довгопол із села не тікає. Дідько'го не візьме. І вона з села з власної волі не збирається.

— Вертайся, Уласіхо! — занадто голосно й сердито вернув її з дверей.

У ній обірвалося все так, як урвалася вчора дитина. Велика гарячість шугнула в мозок.

— Сідай отут. — Довгопол висунув два стільці й сам сів напроти так близько, що ще трохи — й вона оглухне.

Ні, вона вже глуха. Вона його не чує. Він щось питає, а вона його не чує. Що він питає? І чого вона так боїться? Якби встидалася… а то боїться чути його… й говорити боїться.

— Юр'яно!

Він покликав її по імені! Як він знає її ім'я? Що він із неї хоче?

— Юр'яно…

Най ліпше отак тримає руку в неї на коліні. Най тисне, най ломить її кістки, лиш не кличе по імені, бо нічого доброго з того не буде.

— …то хто сказав тобі білити в сільраді?

Нащо йому ця дурничка? Взяла жінка — та й вибілила. Може, за поману хотіла зробити. Він що, не знає, що перед Дмитрієм три тижні дідівні, що за поману треба давати, вмерлих згадувати?

А вона взяла й вибілила за померші душі.

— То хто тобі нарадив іти до мене білити?

Боже, колись вона падала в скалу — і не вбилася, а тут боїться?!

— Сама собі сказала…

— А нащо на чоловіка наговорила?

Грім звалив її замертво!

— Не я наговорила! Я не знаю, хто на нього наговорив!

Юр'яна кричала й плакала. Плакала й кричала.

Пощо вона це робила? Вона на дітей ніколи не кричала. Юрчик із Федуськом вимастили смальцем підлогу в хаті, аби блищала краще — й вона на них не кричала… вона при злогах не ґвавтувала… А з неї душа виходила. То нащо вона кричить на Довгопола? Що вона хоче криком зробити?

— А-ну, будь тихо… — Довгопол сказав, як би попросив.

І Юр'яна раптово зів'яла. Дивилася йому в очі. Вона би висповідалася йому, як перед причастям. Але вона лихе про нього думає. Про Довгопола.

— Ти маєш панську голову, Юр'яно, а таке дурне придумала…

Чого він говорить так жалісно? Не в нього забрали, а в неї забрали Уласія! І чого він мовчав, як знав, Ірод проклятий? Може, сам сказав брати, а тепер лице собі робить. Знав! Певно, що знав, але знущається, Ірод-Іскаріот! Вона кров'ю сходить, а він ще нібито жалів, маскаль недобитий! Вона йому чоботи хотіла цілувати. А він коляду за тата наймав… та татовими кістками в гробі кидає від такого сина!

— Ну, чого ти плачеш і мовчиш? Ти по-людськи не могла прийти?

— По-людськи? А я що, прийшла по-свинськи?

— Ти прийшла мене просити за Уласія. Так? За Уласія прийшла? Але я сам не знав, Юр'яно!!!

Тепер уже Довгопол кричав на неї.

— Голова приїхав із Вижниці й сказав мені, годину перед цим сказав. Христом-Богом клянуся, що не знав!

— А якби знали, то й що?

Довгопол мовчав.

А й справді, що? Що це дало би, якби він знав, що Уласія Джуряка три дні тому забрали з підконтрольної йому території без його відома?

— Юр'яно, признайся мені по правді… По правді скажи, Уласій має щось із лісом чи ні?

Але для чого він це питає? Та ж вони все знають! Вони знають, що Уласій, як кажуть у їхньому селі, не має ні дві ні три ні з ким нічого. На макове зерня ні з ким нічого не має! Уласій має діти. Діти — його вороги, бреше старий Остріщак. А інших ворогів не має. Уласій не винен, що в світі таке заколотилося, що й три розумні голови не зроблять порядку. Уласій має цапіну {{Цапіна (діал.) — інструмент для роботи з деревом. }} й сокиру в руках. Він їх не підніме ні над чиєю головою. Він цюкає дерево. Дерево цюкає! З дерева він живе. Він будує. Дерево його годує. А він дітей годує. А ви, Довгопол, просите признатися. Про що? Ви ж самі всю правду знаєте!

— Юр'яно, ти можеш говорити так, щоби я тебе чув?

— А що говорити? Видно, хтось обмовив Уласія. То й забрали ваші. Хіба чесного чоловіка в наш час тяжко обмовити? Уласій будує все своє життя. Хіба він винен, що тепер будує для колгоспу? А тоті ферми на чиємусь ґаздівстві будуються. Він цюкає підвалини для ферми, а там люди свої ґрунта віддали. То хто буде навидіти чи любити той цокіт?! У ліс усі піти не можуть.

Це я вам кажу по правді. Багато чого не пускає… Але ліс не для нас із Уласієм, як би теменно ми вас не ненавиділи.

Вона чула, що вже не може спинитися. Вона ж у прірву падала — й не вбилася… Що їй більше зроблять тепер, коли її

чоловіка відібрали такі довгополи й довгоруки… добре казав Грицько Граб на Василія… Царство йому небесне… Дістали… Дістали і його…

— Юр'яно, а ти не боїшся мені таке казати?

— Боюся… Боюся вас, Довгопол… Але ви хотіли по правді знати. А це правда. Ви також цю правду знаєте, бо знаєте коляду. А як знаєте коляду — то й нашу правду знаєте…

— Я називаюся Леонід, — перебив Юр'яну, але вона не зважила.

— Я вас боюся, бо ви можете й мене від дітей забрати, як Різунів, Поповичів, Шпетків забрали… ви всіх можете забрати. Усю Товарницю, й Розтоки, й Вижницю, й усий світ… Але вам легше від того не стане. Так. Я прийшла просити за Уласія. Так, як уміла, прийшла. Як не вдала вам, то вибачайте. А як можете, то поможіть. Він не винен. На вас люди серця не будуть мати, як будете карати невинних. І так уже серця ніхто не має. Навидіти вас тут ніхто не буде, бо не має за що.

— Скільки тобі років, Юр'яно?

— Тридцять вісім.

— А в скільки ж ти заміж вийшла, що онуку маєш?

— У півп'ятнадцять. Така'сми була, що лицем коневі до хвоста сіла, як їхала до вінчання.

— А тепер панську голову маєш…

— Ой ні… Відколи ви в нас запанили, тут уже ніхто панської голови не має… У швидкім часі тут усі безголові будуть… Час такий — безголовий…

— Юр'яно, я маю стільки ж років, як і ти… Але в цьому світі вже нічого не маю. Так що ти не плач. Іди додому й мовчи. Буде завтра Уласій дома. Даю тобі слово. Але ти і йому мовчи. Оце поговорили з тобою — й забудь, що казала й про що хотіла сказати. І ні з ким ніколи про таке не говори. Ти мудра як Соломон. Чула про Соломона? Чи ти мене не слухаєш?

— Я вас добре чую, Довгопол… А про Соломона Біблію читала.

— Я називаюся Леонід, Юр'яно… Іди, діти чекають. Та й нездорова ти. Йди.

І він майже витрутив її з кабінету.

3

…УНОЧІ З ЮР'ЯНИ бухнула кров. Бухнули ріки крові. Кров не ставала ані від кровавника, ані падиволосу. Так, що коли вийшов з Вижниці Уласій, Юр'яна заледве впізнала його. Лиш запитала білими губами:

— Уже? По всьому?

— По всьому…

Вона хотіла спати… Боже, як вона хотіла спати. Лиш по перших злогах було так сонно й зовсім нічого не боліло. Вона би заснула — як умерла. Так її морить. Але добре, що вже є Уласій.

— Били дуже?

— Били…

— І пальці в двері клали?

— Клали…

— Наговорив хтось на тебе, Уласію…

— Наговорив…

— А що хотіли?

Уласій мовчав довго. Так довго, що Юр'яні здалося, ніби вона проспала цілу добу.

— Того, що вони хотіли, навіки не буде, Юр'яно… Навіки! А ти слаба, жінко…

— Слаба…

4

…ФЕЛЬДШЕРКА ДУСЯ, що третій раз за день прибігла до Юр'яни, тепер квапила Павлінку збирати бігом маму до Вижниці. Там ще їй могли помогти, тут — уже ніхто. Правда, вечоріє, але буде конвой. Зараз Довгопола повезуть до Вижниці. Також кров'ю стікає… Йому вже не знати, чи хтось поможе. Його повезе сам Дідушенко. Добре, що якраз був у селі машиною, бо підводою страшно на ніч везти, та й трясло би дуже, а Довгополові треба спокою.

Дідушенко, може, й не захоче Юр'яну взяти, але Дуся буде просити. Шкода такої жінки, та й дітей скільки… Так по-дурному в глину може піти. Хоч би раніше звернулася була, чи що. А вони ж, гуцули, тут горді, до фельдшерки-маскальки не дуже поспішають, бояться, що кров їм затруїть.

Як їм розкажеш, що вона їм добра хоче? Для неї що Довгопол, що Джурячка — однакові. У Дусі фронт за плечима, блокада, вона знає, що кров не має нації. Але це не так просто розказати тим, хто розпалений ненавистю до тебе…

Дусі також є чого мати зло на цих людей. Страшну рану зробили їй гірські люди. А з іншого боку… Олексій також був із цих гір — а любив її, як свою душу. Жив із нею як із жінкою. Розписуватися мали. А його ж відмовляли. Переказували стерегтися маскальки. Через неї і в землю пішов. А їй Бог дав життя. І дитині дав життя. Дуся сховалася у виходку, та так там і врятувалася, лиш боялася, що вродить дитину у виходку тої ночі…

Казала колись їй мама в далекому Омську: воно як на життя — то на життя аби де. І в блокаду Дуся з голоду не вмерла, й під артвогнем на Курській дузі вижила, й тут ще гори топче. Довгополові, бач, може, вже й не доведеться ходити своїми ногами. А добрий він, Довгопол. Якийсь — як не від світу цього. Та й ця Уласіха, що її Соломоном у селі називають, добра жінка. А смерть також чатує на неї. їй треба помогти — хоч би що!..

5

…ЩО ТИ, ФЕЛЬДШЕРКО, згори з'їхала чи розум у тебе помутився, що про таке просиш самого Дідушенка?! Це бандерівське кодло підстрелило його уповноваженого… а ти

мені цю курву кажеш узяти з собою в машину?! Нехай здихає, сука… знає плодити — хай знає здихати…

Такі хлопці гинуть… Йоб вашу мать… Такі орли… А ти впрошуєш забрати оцю діряву бабу? Нічого її п… не сталося би й тут… Заросте.

Але ця Дуся таки збожеволіла… Вона що, ленінградську блокаду забула… Чи забула, що й її Альошу пустили в розхід оці бандери? Вони ж її — як вовки з'їли би, якби не його, Дідушенкові, хлопці.

А ця Дуся також причмелена. Сама горбами до породіль ходить, без охорони, без зброї. Та хто її питати буде, куди йде? Спровадять у пропасть, як не підвісять на якійсь смереці. Баба — вона дурна баба завжди, навіть коли вчена й війну за плечима має.

Та що ти мене тримаєш за шинелю?

Ти?! І ти, Довгопол?! Мені показуєш брати в машину разом з тобою цю блядь? Чи ти, голодний, спробував її? Не знав за тобою такого. Але й вона тобі не поможе. Кров із твоїх рук не змиє… Руки в тебе також криваві, Довгопол… ми тепер усі криваві…

А, чорт із нею, з бабою… Тече дуже… Але гарна… Молода ще… Ще добре би дала… Щось не знаю її.

Та де там не знаю! Усіх тут знаю. Уласіха. У колгосп першу привели. Знали, що піде — за дітей побоїться. А добре придумали хлопці: записуйтеся, люди, або до колгоспу, або до Сибіру. Чорт з ними…

Але Уласіха дуже робити вміє.

Що це вона — перед смертю, як намальована, стала?

А що цей бандера, її чоловік, тут робить? Позавчора сам його допитував. А Довгопол попросив відпустити. Дуже якось жалісно просив — то й послухав. Іншого не послухав би — а йому я сам боржник ще з фронту. Послухав на свою голову.

А-а-а, що йому пришиєш? Бувають і тут такі, що пришити нічого. Тут є кому пришивати й без Уласія Джуряка.

Та що ти мене сіпаєш, Довгопол? Та беру її, беру… На плечі взяв би, аби ти мені живий лишився… Ми в такому пеклі були з тобою… Хіба думали, що таке буде після всього? Я тебе чую, дорогий, ну, сіпай мене… Сіпай… Лиш не закривай очей…

Боже, як усе змішалося… Чому ти просиш за неї? Хто вона тобі, друже… Ти ж, як палець, один-одніський на всьому світі… Чи просив хто за твоїх, коли їх живцем німці у вогні палили…

О-о-о, ти не бійся… Я відомщу, якщо доведеться, й за тебе, й за всіх Довгополів твоїх! Німцям не відомстив — то цьому кодлові відомщу… Згадки не лишиться… Ще трохи, ще рік-два… Лиш не закривай очей…

Що? Вона плаче? Чого вона плаче, оця закривавлена жінка? Їй так боляче? Трясе…

Чого тебе Дуся тримає за руку? Не можу дивитися на твою кров, Довгопол… На її можу — а на твою ні.

Чого вони обидві плачуть? Ти ж не помреш? Краще не вмирай — бо перестріляю всі їхні гори й не подивлюся ні на

кого!!! Ти ж, Довгопол, з тридцять сьомого вийшов… невже тепер, тут, на своїй землі, по війні, гірше, ніж у тридцять сьомому?!

Що це так цокає? Це годинник чи серце… Боже, хто може любити цей цокіт?

На Німчичі може бути засідка…

Але там є хлопці…

Сьогодні жовтневі свята…

Вони для всіх червоні…

Навіщо ми вбиваємо один одного так нещадно…

Цю жінку я, може, навіть любив би… Але, може, завтра мені доведеться її вбити…

Я їх усіх ненавиджу… І вони нас ніколи не полюблять…

Чому вони кажуть зупинитися? Що? Зупинитися вбивати один одного чи зупинити машину? Я зупинив би, але не можу вже… Попереду — засідка, позаду — кров… Так багато крові…

На нас, Льоню…

І на ній, Уласісі…

Так вона ж дітей скільки народила…

Ці ріки вашої обидвох крові… це одна кров… вона заливає й мене… й хто буде знати, котра з них чиста… кров…

Брате!!!

Не вмирай!

Я ж їх усіх перестріляю!!!

Чернівці,

1992 рік

Апокаліпсис

Мойсееві Фішбейну

1

У НЕДІЛЮ, до сходу сонця, після сходу сонця й заходу, до служби Божої, під час читання Євангелія й після триразового панотцевого благословення, в Тисовій Рівні на повен голос і пошепки іншої бесіди, ніж про те, що

або зачнеться нова війна,

або на край упаде яка інша кара,

а спокійна година встановиться людям

хіба що по смерті,—

не було й не могло бути.

Бо ні в Тисовій Рівні й ніде інде, куди ступала нога цих світових вояків і світових ґешефтарів із обкладеного горами й обвіяного вітрами села, що сподобило собі ім'я найтвердішого в світі дерева — тиса, ні з твердими, ні з м'якими, й ні з якими іншими людьми ще не траплялося такого дива, щоб здорова з вечора людина на ранок упала в лежу, три роки лежала снопом, та де там лежала — три роки спала непробудно, а тут не на Великдень і не після ворожби, а просто так, на очах мало не зомлілої невістки, зранку, по трьох роках небуття підвелася собі з постелі, роздивилася, не пізнаючись, по стінах і хоч не надто твердо, але таки пішла своїми ногами до порога, ніби подибулькала після нічного сну до виходку.

Після того, що і як далі переказували охочі переказувати чужі гаразди й біди, в м'якої людини волосся бралося догори, а в твердої — на очі наверталася сіль.

Та прости, Господи, їх усіх із тими поголосками, брехнями й фантазіями.

Єдина правда полягала в тому, що Тимофій Сандуляк суботнього ранку таки вернувся з того світу, де нікому бути ще не доводилося, звідки живим ніхто ще не вертався.

А що Сандуляк побував на тому світі, в Тисовій Рівні не мала сумніву навіть мала дитина, не те що замшілі праведники, визнані знахарі, а також викінчені злодії й облікові дурисвіти.

— Ти хто? — Тимофій витріщив на невістку Софію нібито заспані, нібито п'яні балухаті очі. Підвівся з ліжка так несподівано впевнено, що сторонньому, коли б тоді такий нагодився в хаті, могло видатися: чоловік добре й не встиг задрімати, а вже невтихомирені хорти чи всюдисущий

гонихмарник-дідько підбивають його зробити дрібну шкоду в господарці.

Софія — саме на той мент — кочергою пхала в піч таси з тістом на хліб. Отож із несподіванки, навіть коли б сама того хотіла, не могла впасти далі, як на холодний припічок. Кочерга миттєво випала їй із рук, ударивши по пальцях ніг, але перелякана всмерть Софія того навіть не завважила. Якусь коротку мить безумно дивилася на геть голого — схожого на кістяк — сивого старця з обвислою сухою шкірою, з обвислим масним волоссям, із довгою білою бородою. Він мовчкома, але таки рішуче сунув на неї, вириваючи на ходу з носа тонкі й прозорі еластичні трубки.

Відтак невістка чи то сіла, чи то приклеїлася до підлоги, проте за мить схопилася й вилетіла в сіни так нагло, що застряглу, очевидно, в горлянці трубку старий, таки більше схожий на мару, ніж на живого чоловіка, висмикував звідти довше, ніж моторошний жіночий крик розтинав порожнє вранішнє подвір'я.

"І-і-і-й, нуждочко моя велика! Кінець світу! Рятуйте!!!" — несамовито волала Софія, вимахуючи білою хустинкою, здертою з голови чи не з волоссям, і кидалася з одного боку загородженого обійстя в інший бік, так, ніби не мала розуму відчинити хвіртку на вулицю.

…Що було по тому, вже мало кого цікавило.

Тисову Рівню, враз схарапуджену неймовірною новиною від млина на в'їзді до млина навиїзді, після жіночого лементу й хапливого заламування рук, після мовчазного чоловічого втихомирення, цікавили лише дві речі.

Перша — що буде з Сандуляками далі. Друга стосувалася обізнаніших із давньою й дивною історією цієї відлюдькуватої родини, а також тих, кого шкребла мовчазна думка про кару Божу, що наздоганяє людину саме тоді, коли людина перестала думати навіть про можливість цієї кари.

А вже на самісінькому споді, десь навіть далі, аніж за завмерлою зо страху душечкою — і в тих, і в тих — калачиком згортався набубнявілий хробак неспокою: а раптом… а може… і в нас… і з нами… щось таке… схоже… прости, Господи…

2

НА ПІСКАХ (так споконвіку в Тисовій Рівні називався дальній — горішній — кут із незвично добірними для гірської місцини ґрунтами) ще від часів Франца-Йосифа, але точно, що до Першої світової війни, осібно жили самі австрійські колоністи. Так, може, хат із десять. Були то здебільша колишні збіднілі міщани альпійських ландшафтів. Крутійка-доля, пошуки добра й жадоба помірних авантюр, занесли їх між чорні й густі лісисті гори Буковини, що здалеку обіцяли мрійникам неміряні статки, невигаданий душевний спокій і впокорені пристрастями сутінки життя.

Між робітних, а надто — кмітливих і винахідливих на всяку новизну австріяків та швабів {{Шваби — простонародна назва німців. }} випадково, чи, може, й ні, на Піски затесалися три єврейські родини, що їм не знайшлося вигідного місця для осідку в сусідньому з Тисовою Рівнею містечку — штетлі Вижниця, в надмірно скупченій єврейській колонії вздовж повноводого Черемошу.

А може, Шльома Бухбіндер, Абрам Машталер і Леон Райх, кожен зі своїм постійно поповнюваним кагалом старих і малих,

самі не побажали плодити власні нестатки чи й мозолити очі менш успішним родичам та одновірцям. Тож обрали собі ці три родини місце для життя подалі від людних доріг та тьми заздрісних очей.

Так чи інак, людська мішанка на Пісках мало чим відрізнялася від мішанки на Царині, коло Млинів чи на Лугах — в решті кутків, де текло собі коли тихе, коли буйне життя Тисової Рівні.

Одразу за єврейськими городами, на клаптику масного й рівного, як людська долоня, ґрунту, осів щойно одружений сільський мельник Тимофій Сандуляк, що якимсь дивом відкупив у Абрама Машталера (а не навпаки!) сім фальчів {{ Фальча — давня міра. Фальча землі дорівнювала 89,06 кв. саженів, сажень — 1,72 м. }} землі, де й звів собі будинок на дві кімнати з сіньми посередині й відкритим ґанком до дороги.

Позаду мельникового обійстя, трохи ближче до Черемошу, де на громадських лугах від весни до пізньої осені паслася сільська худоба, гналася в небо осика. Трепета по-тутешньому. Та така височенна, що, коли б вилізти на її верх, казали старі люди, звідти можна вздріти сніжну корону Чорногори.

Проте навіть найбільші бешкетники Тисової Рівні — діти — чомусь ніколи не наважувалися обдерти своїми колінами самий верх білого, завжди тремкого дерева, ба навіть не намагалися зачепитися за гілля, що звисало мало не до землі, — аби погойдатися над запахущим від медунки, деревію та конюшини пасовищем.

Від ранньої весни й аж до передзим'я трепета невтомно лопотіла своїм полохливим листом та світила білими — мало не сметанними — боками навсібіч Пісків, здалеку вирізняючись

стрімким гоном поміж іншими, аж ніяк не карликовими, деревами цього багатолюдного сільського кута.

Та вгнатися за її ростом жодному дереву було не під силу.

Ні на Пісках, ні в усій Тисовій Рівні.

З оцієї ось самотньої сільської трепети й почався перепис Сандулякової — до того звичайної на всі боки — Долі.

ЯКОСЬ ПІД ОСІНЬ хотів було Тимофій зрубати нижнє — обвисле, як нестрижені чоловічі вуса, — гілля трепети та зробити з нього настил для підлоги в стодолі. Вже тримав занесену догори сокиру, вже на око міряв довжину обчухраного ломаччя, як тут мало не з річкового коловороту вигулькнула худа, мов скіпка, й бліда, що визбиране молоко, Машталерова дружина Естер із перекинутим через ліве плече випраним шматтям.

— Не чіпай його! — спочатку скрикнула, а далі мовила тихо: — Це дерево прокляте… — Естер говорила так, ніби мала намір стати під лезо сокири, проте при цьому дивилася Тимофієві просто в вічі.

— Дерево як дерево… На підлогу — якраз, — непевно відповів знічений Тимофій. Проте сокиру опустив.

— Ти не знаєш! Ваші люди кажуть: це дерево зле! Коли Йосип і Марія сховалися під осику від Ірода, всі дерева позмовкали, одна лиш осика шелестіла своїм листом… і виказала їх.

— Таке скажеш… — знизав плечима Тимофій.

—… А ще кажуть, що на трепеті повісився Іуда Іскаріот. А ребе казав: "Іш крайот". Ребе казав, це чоловік околиць. Околиць… Вони, з околиць, не розуміють, що діють, коли діється воля Божа… — Естер ніби й не зауважила Тимофієвого знічення. — Трепета відтоді завжди тремтить зо страху. І ще кажуть, що осику не можна брати на будівництво дому, бо від хвороб уся родина тремтітиме день і ніч, як це дерево. Осиковою палицею не можна бити ані худобину, ані людину, щоб вони не скручувалися в три погибелі. — Естер і сама чомусь тремтіла так, ніби вся вона була з осикового листу, чи ніби дуже змерзла. — Хіба що зроби з трепети огорожу навколо обори, де ночує твоя худоба. Жодна відьма, ані чортиця, ані упириця, ні інша нечисть не залізуть уночі до корови й не зіп'ють її молоко, коли у дворі є осиковий прут.

…Сусідчину тиху, але доволі сміливу, розмову Тимофій послухати послухав, проте приступне гілля зрубав, лякливе листя обчухрав і спалив у себе перед хати, а з осикових чурків зробив підлогу в стодолі.

Якийсь час по тому, на самого Андрея, у двох найближчих сусідів одночасно народилися діти: Тимофієва дружина Марія вчинила Сандулякові сина — русявого Андрія, а Естер вродила Машталерові чорненьку дівчинку, яку чомусь назвали Андреєю. "А може, і в жидів є таке ім'я", — Тимофій про те не питав, проте в голові собі відклав.

А далі була війна. І Сандуляка, й багатьох інших із Тисової Рівні забрали до цісаревого війська.

Мститися за смерть кронпринца.

З

КОЛИ ТИМОФІЙ повернувся з Сербії, Машталерова Естер, обкладена ще двома дітьми, вже була вдовою. Черкеський козачий загін, що стояв постоєм у Тисовій Рівні не так довго, як страшно, лишив по собі й згадку про грабунки, й згадку про забиття євреїв. Серед забитих був і Абрам Машталер, що на біду собі й своїй родині нагодився в Хаїмову (Меламеда) корчму по ханукальні свічі саме на момент погрому.

А ще черкеси лишили кілька череватих після зґвалтування рівнянських молодиць та породили чорні прокльони погорблених віком дідів — навздогін куряві з-під копит вічно втомлених і вічно голодних на війні коней.

За півтора року після черкесів Тисовою Рівнею під час Брусилівського прориву знову прогарцював іще один — не менш дикий на грабіж — загін русаків, який, щоправда, великого людського погрому не чинив, але на бабів і жінок тримав нюх не менший, аніж кріс на ослаблого у війні австріяка.

Після наглої загибелі чоловіка Естер довго ходила в чорному. Як і решта односельчанок — гуцулок, австрійок, німкень, польок і єврейок, що їхніх чоловіків порозкидало по близьких і дальніх закутках землі (і не знати, чи навіки, чи лише на час воєнної хуртовини). А далі Естер чомусь завжди ходила селом простоволоса, в неодмінному супроводі дітей — Андреї, Йосипа та Юдіти. Деяким добропорядним ґаздинькам це подовжило язики: "А чи, бува, повдовіла жидівка не стратила розум?"

Сандуляків Андрійко, верткий і непосидющий, весело дражнив старшу Машталерову дівчинку сестричкою, смикав за довгі коси, заплетені туго, аби приховати смолянисті кучері, які сягали їй литок. Або нервово, хоча й без злості, куйовдив

корону Андреїних грубезних кіс, навхрест закладених довкіл кругленької дитячої голівки.

На це Андрея так само незмінно погордливо била Андрійка по метких пальцях і щораз однаково неприязно цідила крізь дрібні щербаті зуби:

— Поки твій тато був на війні, мого тата закатрупили черкеси, — зневажливо сіпнувши правим плечем, ішла з-перед Андрійкових очей і зникала в густих кущах жасмину на межі Сандулякового та Машталерового обійсть.

Естер після кожної словесної перепалки між дітьми "давала доньці шміру" тонкою лозиною — як не по босих ногах, то по сідничках. Але це не заважало Андреї щоразу починати розмову з малим Сандуляком незмінними — нібито навіки завченими — словами "поки твій тато був на війні..."

Машталерка із Сандуляками трималася якщо й не тепло, то, принаймні, чемно й рівно. Як то буває між близькими не за духом, а близькими територіально сусідами.

А та дитяча приязнь Андрія й Андреї, що була тоді, коли їх ділив лише паркан, пропала, ніби її й не було ніколи.

4

...В АНДРІЙКА вже прорізався пушок над верхньою губою, коли одного надвечір'я Андрея в білій лляній сорочці із пришпиленими до неї липовими та жасминовими суцвіттями, дикими рожами та тугими голівками деревію, із незвичним рум'янцем на щоках і дивним блиском в очах уперше з часів своєї упертої дитячої образи стала на порозі сусідської хати.

— Що тобі, біднятко? — Сандулякова Марія звела вічно смутні свої очі на кучеряву, пишну, як голівка квітучого маку, і запашну з голови до ніг, дитину — і сама собі подивувала, якою незвичною красою світилося личко дівчинки, котра ось-ось — і стане дівчиною. А може, вже й стала нею.

— Мама Естер просила вас усіх приходити до нас на Пурім. І ще казала, що можете брати свою домашню переберію з Маланки, бо у нас на всіх одягу не вистачить.

— На Пурім?! — Сандулякова витирала мокрі руки об фартух і гарячково згадувала юдейські свята, щоправда, не такі чисельні, як у них, православних.

Та навіть на її куций жіночий розум, Пурім ніяк не випадав юдеям посеред літа. До того ж, цьогорічний Пурім юдеї Тисової Рівні вже святкували десь трохи більше, ніж через місяць після християнських Різдвяних свят.

Марія радше була би подумала, що Естер запрошує чоловічу частину Сандулякової фамілії на поминальний Кадіш: "У жидів своїх Отченашів, своїх Кадішів {{ Кадіш — молитва жалоби. }} також багато. Як у православних — молитов для кожного малого й великого святця". Проте Марія також знала, що юдеї тужать за померлим строго сім днів. Це в них шіва — родина сидить на підлозі, а чоловіки сім днів не голяться.

Після того ані дев'ятини, ані сороковини за вмерлими юдеї не справляють. Хіба що впродовж одинадцяти місяців та щороку в йорцайт — роковини смерті — читають поминальний Кадіш в синагозі.

Та в Тисовій Рівні синагоги не було. І через те в Маріїній голові все сплуталося водномить від сорому за незнання

юдейського звичаю, а ще більше — від несподіваного запрошення Машталерчиної дитини.

5

МАРІЯ ВПЕРШЕ ПОЧУЛА юдейський Кадіш, коли всі зосталі в живих євреї Тисової Рівні — від млина при в'їзді до млина на виїзді — прийшли в дім Машталерки після черкеського погрому в Меламедовій корчмі, щоб відчитати по убієнному Абрамові жалобну молитву. То були переважно зубожілі сільські юдеї. Ані мобілізовані до війська, ані масово вислані поза межі Буковини, як галицькі юдеї, до віддалених губерній Росії. Не стали вони й біженцями: таким уже й тікати не було з чим. Хіба що від свого віку.

Тоді Марія прийшла до Машталерки одразу, як родина вернулася з єврейського цвинтаря на краю села, де поховали Абрама за кілька годин по тому, як він був зарубаний черкескою шаблюкою. Найпростішу дерев'яну труну, з грубо тесаних дощок, до того ж різної породи, оскільки однакової знайти на той час було важко, нашвидкуруч збив однорукий Марко — тесля з іншого сільського кута — Царини. І смішного колись Абрама Машталера, який поверх лапсердака чомусь носив гуцульський кептарик із тонкої козячої шкіри, ретельно обмили — той же однорукий Марко і старший син Шльоми Бухбіндера — Єгуда, бо не могли допустити вбиту горем Естер до споглядання чоловікового тіла, перерубаного мало не надвоє, та й поховали Абрама без плачу й голосінь, загорнувши перед тим у лляний саван — тахріхім.

Марія в чорному стала на порозі Машталерової хати. Естер із трьома дітьми сиділа на підлозі. Чоловіки на головах мали чорні ярмулки.

Сандулячка й собі присіла край стіни під вікном. Довго вагалася, чи сидіти мовчки й мовчки просити свого християнського Бога за убієнну душу покійного Абрама, чи все-таки перехреститися.

Люди в хаті стиха перемовлялися. Шльома Бухбіндер надрізував ножицями краї їхніх кофтин, лейбиків і сорочок. Марія простягнула Шльомі край і свого кептарика. Шльома важко зітхнув, проте надріз зробив. Але в самому кутику. Та й то з виворітного боку, так, що знак був майже непомітний.

Потім Шльома читав юдейську молитву по убієнному, однак вона не мала в собі звичної для Тисової Рівні розпуки. Далі, зрозумілими для Марії словами, він казав про віру у Всевишнього, спокуту й порятунок, а ще далі — прославляв святість Бога. Коли Марія зібралася додому, чорна від туги Естер тихо їй сказала:

— Маріє, дякую за міцву…

— Хто дякує за мертвого, жінко?!.. — мало не скрикнула Марія.

— Е-е-е, ні… Міцва по-нашому — це добра справа. Ви зробили добру справу, Марійо, відвідавши нашу родину в жалобі.

Якось, разом вибиваючи дерев'яними праниками визолене білля на ріці, Естер поскаржилася Сандулячці, що й війна не скінчилася, і рік минув по убієнному Абрамові, а нема кому поставити на його могилі надгробок. Будь-який вона не хоче, а такий, як треба, міг зробити лише майстер Коган, що жив у Вижниці. Та чи й Когана не забили?

6

…ВИЖНИЦЬКИЙ МАЙСТЕР Фейґел Коган слухав Сандулякову неуважно, але й не довго:

— І ти мене ще довго будеш просила за Абрама? Пришли ліпше свого хлопця, навчу різьбити по каменю. Бо нема кому. А мої руки не встигають робити надгробки. Мруть людей, лиш попи тішаться, бо роботу мають;

…Один раз і ще раз подумала Сандулячка, і через два дні сама приїхала конем до Когана помагати. А сина лишила на господарці. Хто його знає, як воно може бути? Черкеси й русаки не лише юдейських чоловіків умертвляли.

Фейґеле довго крутив головою, зачувши, що замість чоловічих рук йому пропонують дати різець у руки жіночі, далі махнув рукою, а потім сказав:

— Фейґел не такий безсердечний, щоби жінку вчити писати на камені, поки її чоловік не прийшли із тої проклятої войни. А скільки не прийде, Боже ти мій! — ухопився за голову обома руками: — Ліпше дивися. Трохи на мене, бо вже ні одне жіноче око не дивиться на старого Фейґеле, або краще дивися на камінь. Камінь завжди скаже більше, ніж людина. І скаже тільки правду.

Та й узяв до рук різець.

…Коли всі ті химерні, чудернацькі знаки, сумлінно й неспішно стесані справа наліво, один до одного притулилися під Когановим різцем, Марія вслід за Коганом витерла рукавом сорочки спітніле чоло, так, ніби сама припасовувала німий жаль за Машталером у камінь.

— Як там написано, Фейґеле? — несміливо запитала Сандулячка, коли порохи з надгробка було здмухано, а літери сухою шматою витерто.

— О-о-о, жінко... — Коган скручував потертий тютюн у вижовклу газету. — Тут є ім'я Абрама, тут буквами записано день, коли Абрама порубали, дивися, — водив жовтим від курива пальцем по звивистих знаках, — п'ять тисяч шістсот сімдесят п'ятого року. Але найважніше написано таке: "На світі є три корони. Корона Тори, корона священного служіння і корона Царства. Але над усіма ними — корона доброго імені". Отаке тут написано, жінко. А вже не написано, але знай собі від мене, що останню корону носити найважче. Це каже тобі старий Фейґеле Коган, який нагадує живим про мертвих, а вони не завжди його чують.

— Я чую, — навіщось заспокоїла Марія майстра, а далі вони зладували Абрамів надгробок на фіру, позичену Сандулячкою в сільського священика, й жінка взялася за віжки: "До вечора треба в Тисову Рівню. На жидівський цвинтар".

7

...ОТОЖ, КОЛИ РАПТОВО розквітла Андрея попросила Сандуляків прийти до них на Пурім, Марія з несподіванки все поплутала й подумала: Машталерка кличе на ще один Кадіш, на поминальну молитву, адже поминає Абрама щороку, як гуцули поминають своїх.

Сандулячка знала, що воно, звичайно, не годиться юдеям Кадіш відчитувати з православними. Та знала й інше: "Коли немає на Піску десяти жидівських чоловіків старше тринадцяти років, як того вимагає юдейський звичай, то що робити бідній вдовиці Естер, як не покликатися на сусідів?

Вона таки щоліта поминає Абрама, бо саме літня днина забрала в неї чоловіка, а в дітей батька. І Естер це не година забути дотепер".

— Андреє! — ще раз витерла руки об верхню спідницю Сандулячка. — А ти нічого не переплутала? Мама точно кличе на Пурім? Не на Кадіш?

Дівчинка засміялася, аж чорне, як смола, розплетене волосся затрусилося на плечах:

— Тітко Маріє! На Пурім, кажу ж вам, на Пурім! Беріть переберію, всі свої костюми й маски та й ходіть до нас. Пурім — це найвеселіше з найвеселіших свят. Кажу ж вам, це — як ваша Маланка. Шкода, що у вас так мало дітей. Жидівські діти найбільше люблять Пурім і пурімшпілі.

Порадившись із Тимофієм, Марія переберію брати не брала — якось не випадало християнам маланкувати серед літа, але щоб не засмучувати Естер із дітьми, дала Андрієві від різдвяної циганської ноші широкого капелюха із загнутими доверху крисами і втиканим у нього гусячим пір'ям та пришитими дратвою двома круглими дзеркальцями.

Самі вони з Тимофієм одягли літні вишиті сорочки з тричвертьковими рукавами, а Марія накинула на шию разок іще весільних своїх коралів.

Повеселіла Естер із трьома дітьми, одягнутими поверх звичного свого — щоденного — одягу в марлеві костюми з різнобарвних клаптів, пофарбованих квітковим, бузиновим та буряковим соком, із квітковими коронами круг голови та шиї, сама в сірому лейбику, прикрашеному такими ж китицями з цвіту липи й деревію, як у старшої дочки Андреї, зустріла

Сандуляків на порозі ґанку великою мискою трикутних пиріжків.

— З маком? — не чекаючи особливого запрошення, Андрій пригостився найперший.

— З маком. Пригощайтеся, прошу вас. Ці пиріжки називаються гументаші. Вуха Амана. А це, — Естер брала із піднесеного Андреєю плетеного кошика печиво різної форми, оздоблене візерунками з лісових та садових ягід, і клала кожному в руку, — це хліб радості. І не дивуйтеся, — відчинила двері спочатку в захаращені сіни, а далі — в кімнату, прибрану квітами та зеленню, як до Трійці, й сама всадовила кожного за стіл, накритий не вельми багато, проте гарно. — Ми з дітьми сьогодні святкуємо малий Пурім. У нас так можна: кілька разів святкувати Пурім.

— Як це? — Андрій без устиду вибирав печиво з дерев'яних формочок у вигляді зайчиків, зірочок, кілець та півмісяця, повільно смакуючи його з холодним — із погребу — узваром.

— Це так, якби ми два рази святкували Маланку? — запитала й собі Марія.

— Не зовсім, — усміхнулася Естер.

Було видно, що їй хотілося бути радісною.

— Наші звичаї дозволяють нам мати й такі свята — з особливої вдячності комусь за добру справу. Або за те, що хтось відвернув від нас небезпеку. Тоді можна справляти малий Пурім тоді, коли самі захочете. Сусідня Вижниця святкує малий Пурім щороку на честь місцевого бургомістра, який не дав жидів на смерть черкесам. — Естер передихнула й

докінчила: — А ми тут із дітьми також знаємо, кому й за що дякувати...

— Таке скажете... — вперше подав голос Тимофій, донісши до рота "вухо Амана" лише наполовину.

Він зрозумів: Естер згадує надгробок Абрамові. Той, що його під час війни допомогла зробити Марія.

— У Книзі Естер описано, як у давні часи в Персії царський міністр Аман зажадав знищити всіх юдеїв. Але цариця Естер та Мордехай розгадали задум Амана. І юдеї були врятовані. Тому на Пурім із радістю поїдають "вуха Амана" і влаштовують пурімшпілі — веселощі з перевдяганнями, жартами, дарують одне одному подарунки, дають милостиню бідним. — Ненадовго замовкла. — Але, якщо подумати, в кожного свій Пурім, пов'язаний із кимсь. У нас із дітьми, — Естер обвела очима той край столу, за яким сиділи її діти, — пов'язаний із вами, мої сусіди. — Докінчила весело, але чомусь після того одразу й заплакала, така дивна сьогодні Машталерка.

За розмовами, сміхом, частуваннями-пригощаннями на Тисову Рівню з гірських верхів сповзав вечір.

Діти ще бавилися поза городами в лузі.

Жінки перебралися до Сандуляків дивитися на Маріїне шиття.

А Тимофій стояв у кінці садиби. Колись гарно прибраної й завжди доглянутої. Тепер вона йому скидалася на сироту.

Все виглядало майже так само, як за Абрама. Проте навіть крізь шпари паркану було видно, що на цьому обійсті тепер найбільше бракує чоловіка.

Пурім Пурімом, а підпертя оборогу підрихтувати треба, подумав Сандуляк. Подивився на похилений бік повітки з сіном укінці городу, на її дрантиві боки, підперті колами. Пішов у Машталеровий дровітень шукати сокиру. Весь чоловічий інструмент — лопати, сокири, рубанки, пили, молотки, цвяхи — водночас вишкірилися до Тимофія надломленими, притупленими та заіржавілими зубцями й лезами, скаржачись і радіючи водночас, що нарешті й до них дійшла черга пестощів справжньої чоловічої руки, справжньої чоловічої сили.

Тимофій працював швидко й з охотою. Працював і після того, як Андрійко покликав його додому. Працював і тоді, коли в його хаті засвітився каганець під стелею, а в Машталеровій — стихли дитячі голоси.

З оборогу пахло свіжо складене сіно.

Із трепети зрідка пугикала сова.

І тепер уже навіть держак сокири, зігрітий Тимофієвими руками, знову нагадав, що час іти домів: на Тисову Рівню впала місячна ніч.

Він стояв, віддихуючись від роботи, припертий спиною до сіна, коли з темряви вигулькнула Естер. Як тоненька свічечка. У благенькій сукенці, крізь яку випирали гострі — немов підліткові — ключиці, без звичного свого лейбика, з залишками суцвіть у волоссі, з карафкою темного вина, накритою маленьким келишком. Вона гойднулася перед Тимофієвими очима, ніби недалека від них трепета, обдала його якимсь

незнаним доти повівом, так, ніби її шкіра випаровувала сік любистку з материнкою вкупі.

Місяць стояв між ними. Тимофій поклав сокиру собі під ноги.

— Знаєш, Тимофій, — Естер закинула голову назад так, що забіліли її зуби й перелилося сріблом чорне волосся, — в Талмуді є припис: випити в Пурім стільки вина, щоб уже не відрізнити проклять Аманові від благословення Мордехаєві. Я так давно не пила вина… Ти вип'єш зі мною? Ти — за свято, я — за твою роботу? Я його сама робила. З порічок.

Не чекаючи відповіді, Естер налила в келишок, пригубила й подала його Тимофієві.

Він випив, налив іще й пригубив.

Тоді вина випила Естер.

Так повторилося тричі.

Тимофій терся спиною об сіно оборогу, і воно, кришене тертям на січку, пахло гостро, як пахне свіжа трава з-під коси.

З-під сукенки гостро пахло гаряче тіло жінки.

Тимофієві здалося, що на нього одночасно впали прокляття й благословення всього цього нічного запашного світу, коли він відкинув карафку з вином назадьсебе й вино забулькотіло в сіні, змішуючи свої гострі, солодкі запахи з запахом в'ялої трави і в'ялої Естер, яку він цілував настоячи, приперши до м'якого оборогу. Цілував і м'яв малі, ніби в дівчинки, м'які податливі груди, і чув, як рубінові вина розривають його нароблене, але

здорове чоловіче тіло… Він знову то грубо, то лагідно втискав її в оборіг, чуючи, як ззаду коле й кришиться сіно, а тоді розвертав, мов палаючу скіпку, круг себе, боячись задушити в нестерпних від жаги обіймах, аж поки його оголена гаряча плоть не торкнулася оголеного — пахкого, що жар, — стегна Естер.

Після цього врешті таки стався кінець світу. І від того наглого, не передбачуваного й неможливого відчаю єднання непоєднуваного, на подвір'ї Абрама Машталера, під нічним оборогом і хитрим світлом літнього місяця майже вимушено таки побраталися Аман із Мордехаєм — бо Естер дрижала в Тимофієвих руках, як біла трепета за їхніми спинами в лузі, а він настоячи лив у неї своє щедре чоловіче сім'я, як ллють у відро з криниці воду, розбризкуючи її навсібіч, не дбаючи про краплі, що стікають по дужці й стінках відра на землю.

Це тривало так коротко, так незбагненно коротко, майже миттєво, що Тимофій і не втямив, як опинився перед порогом своєї хати, — тверезий у голові й п'яний у тілі; як довго сидів під хатньою стіною на лавці; як мало не до півночі теленіла йому на вухо Марія про свій жаль до бідної вдовиці Естер, і завчено й звично гладила в темряві зарослі чоловікові груди, а Тимофій лежав із міцно стуленими очима, й здавалося йому, що то молода гадина холодною шкірою пече його ожилу шкіру. І він різко й поквапливо перевернув Марію на себе…

8

…А НАВЕСНІ ЕСТЕР вродила дитину.

Русяву дівчинку.

І назвала її Ханою.

Хана — то й Хана. Була війна. Чоловіків — кого вибили на австрійському фронті, кого спровадили на той світ русаки. Терплячі жінки стужилися за чоловічою ласкою. А у Вижниці чоловіків, іще при здоров'ї й при силі, було більше, ніж у Тисовій Рівні.

Отож заздрісні, ті, що при своїх ґаздах, рівнянські баби швидко винесли присуд розбагатілій на один рот єврейці-вдовиці: Естер носила до Вижниці на базар яблука й груші. Хтось її там сподобив. Зробилася дитинка. Природна справа. А що іще один рот… де годуються троє, вигодується й четверте.

Сандуляки називали найменшу Машталерчину доньку Анною і забавлялися з нею, як із рідною: Естер частенько, за наполяганням Марії, залишала дитину в сусідів, сама пропадаючи із садовиною та іншими сметанами-молоками на вижницькому торжку. А Марія — коли через паркан покрикувала на старших Машталерових дітваків, що тягали немовля як не в тачці, то трусили на руках, не дуже дбаючи про його безпеку, а коли й сама подовгу гладила русяві кучері: "Шкода маленького жиденяти… Шкода Естер з її вдовиною судьбою… Шкода дітей, що не знають татової ласки…"

А поміж тим трохи жаліла й себе: хотіла, але чомусь не могла більше вчинити Тимофієві дитинки. Такої ж мацюцької й запашної, як русява, ніби їхній Андрійко, Хана — Анна.

Так рік за роком у клопотах минало сусідське життя.

Коли весело, коли слізно тягнулися дні й у Тисовій Рівні.

Але Пурім, ані звичайний, ані малий, Машталери більше ніколи чомусь не святкували. Чи, може, через те, що старіли, чи через постійну хвилю статків-нестатків. Отож більше ніколи

не кликали до себе й Сандуляків, хоча хвіртка між двома обійстями була постійно відчинена.

А згодом не до Пуріму стало ні в Вижниці, ні в Тисовій Рівні. Страх і неспокій попеременно сковував людей, бо прийшов і пішов твердий на вдачу москалик, прийшов і пішов звиклий до муштри й дисципліни румун, знову вступивши край швидкому до дій москалеві.

Однак велика таємниця, що лежала поміж двома людьми — Тимофієм Сандуляком і Естер Машталер — залишилася б навіки таємницею, коли б не та колісниця, що неслася цілим світом і цими горами, і не дивилася під свої колеса, переїжджаючи ними винних і невинних, пов'язаних між собою коли любов'ю, коли ненавистю. Так, ніби ті колеса не могли відрізнити людей від риби, яку щодня переїжджали кінські підводи, переходячи притоку Черемошу — Білий потік — убрід, бо так багато було тої риби форелі в тодішніх горах.

Отож риби в потоках і ріках тоді прибувало, а людей меншало.

Бо майже ніколи не є навпаки.

9

...ОДНА ТИСЯЧА ДЕВ'ЯТСОТ СОРОК П'ЯТОГО РОКУ подобрілий москаль процідив крізь зуби євреям — колишнім румунським підданим — забиратися з совіцької тепер Буковини в свою Румунію. Але робити то скоро, поки він не передумав і поки він не переписав закони длячужих євреїв.

Починалося ще одне велике переселення люду, поріділого в нетривкі часи миру і в сповільнені часи воєн.

Біла, як збиране звечора молоко, Естер, із заломленими в замок худими пальцями, стала на порозі Сандулякової хати. її великі сірі очі були повні відчаю і тамованих сліз. Нагла гризота витончила й без того пісне тіло так, що сукенка з фартухом висіли на ній, як ганчір'я на городньому опудалі. Була простоволоса, без хустки, в гумових калошах на босу ногу, з постарілим разом із нею сірим своїм лейбиком на лівому плечі.

Естер якусь мить мовчки постояла біля дверей і раптом сіла просто на підлогу, як сідають юдеї в час жалоби.

Вражена Марія, що на той час совала порожні баняки під припічком, випустила з рук коцюбу й підбігла до Машталерки.

Вона зводила безсилу жінку на ноги і з переляку кричала у прочинені в сіни двері:

— Тимофі-і-і-і-ю! Чуєте, Тимофію, йдіть скоренько до хати!

Тепер зів'яла Естер сиділа на постелі під стіною й дивилася на Сандуляків, а Сандуляки дивилися на неї.

— Візьміть Хану до себе а хоч би служницею, але врятуйте невинну дитину, — сказала раптово, ніби замахнулася сокирою. І впала перед обома на коліна, тягнучи руки, як для обіймів. — Вона добра. Чиста. І на жидівку не схожа. — Дивилася, немовби пекла очима простір між Марією й Тимофієм. — Вона майже ваша… — плакала й висякалася в поділ сукенки Естер. — У нас нема золота, щоб заплатити вам за таку дитину. А вона нікуди не хоче йти з Тисової Рівні, і ні до кого, крім вас. Я можу заплатити вам лише її чистотою й невинністю. — Естер говорила схлипуючи й знов тягнула руки до Маріїних колін, намагаючись їх обняти. — Ми мусимо їхати звідси… Ми мусимо виривати себе з корінням… Ви знаєте, що

робили з жидами в цю войну в Польщі. А як не знаєте всього, то я й розказувати не розкажу… краще не знати… може, тепер у Румунії хочуть з нами зробити те саме… а Хана… вона — як вилушок із лісового горішка. Спасіть її як свою дитину… зо мною вона не спасеться…

…Життя дочасно робило з Тимофія старого діда, хоча йому ще не було й сімдесятки. Він на очах малів і горбився. Говорив мало, так, ніби мав забуття в своїй пам'яті, бо не міг згадати інші слова, крім "робити", "їсти", "спати". Шкандибав, спираючись на бук із трепети, а коли на ніч лишав його під стіною хати, забивав у землю так, ніби вбивав осиковий кіл у груди невидимого упиря.

Марію за кілька років після нетривалої боли грудей віднесли на цвинтар.

Пошлюблений Андрій жив на іншому дальньому куті Тисової Рівні — на Царині, приймаком у своєї жінки Софії.

І тільки Хана-Анна, що з роками дедалі більше ставала схожою на Андрія, робітна, як і її батько, осиротівши ще раз, тепер мовчала так само багато, як і батько.

Поки жила Марія, сусідська дівчина була такою згідливою і совісною, що Сандулячку називала мамою, і бідній жінці, яка не хотіла здогадатися про правду, чи не подавала жодного знаку, що її знає, язик не повертався заборонити приймачці це робити.

По смерті Марії Анна почала ходити до церкви, перед тим вихрестившись у Вижниці. Невдовзі — за згодою Тимофія — переписалася на "Сандуляк", хоча по-батькові залишалася "Естерівна".

У документах сільради Анна значилася Тимофієвою донькою.

10

…А В СОРОК ВОСЬМОМУ Анна-Хана — наполовину Машталер, наполовину Сандуляк, замість нарешті вже віддатися за котрогось ґаздовитого парубка, з двома дівчатами з Пісків пішладо лісу.

А Тимофій з тої пори впав на коліна.

Прийдуть сусіди провідати свого сусіда,

принесе татові Андрій чи невістка їсти,

а дід — білий, мов лунь,

незмінно стоїть навколішки перед образом Матері Божої й читає беззвучну молитву, лише плямкає старечими губами.

— Що мені люди… Прошу Бога за Анну, — єдиний раз відповів синові на його "Тату, вас візьмуть на сміх люди". А далі не казав більше нічого, лиш цілоденно молився.

Уліті — поза ворітьми, в малюсінькій капличці, що склав своїми ослаблими руками після Маріїної смерті. Взимку — в скупо нагрітій, проте щедро обвішаній образами хаті. Так, що декотрі молодиці з Пісків, які носили Тимофієві їсти, подеколи не доходили два кілометри до каплички коло церкви на службу Божу, а припадали перед Сандуляковими образами в хаті.

Андрій перестав ходити до тата після того, як Тимофій погрозливо підняв на сина свого осикового бука:

— Ти! Здоровий бугаю! Ти вівцям у колгозі бубушки рахуєш, а крішка дитини морозить кістки в лісі! Чого так має бути?!

В ті дні Тисовою Рівнею ходили вербувальники, і Андрій, покинувши бездітну Софію й не попрощавшись із батьком, завербувався на шахти в Донбас, жодного разу не подавши звідти звістку про себе.

А Тимофій, говорили між собою люди, дурів на очах. Якось то найняв фіру до Вижниці та й пішов у колишню "Майстерню надгробків Фейґела Когана". Там тепер порядкував майстер Ілля Руснак, котрого ще Коган учив різець у руках тримати, але з буквів своїх юдейських навчив Іллю карбувати в камені лиш одне — "Над усіма коронами — корона доброго імені"; а іншого не вчив, бо казав: "І цих слів буде забагато, як не дадуть їх писати на жидівських могилах, та й не буде для кого писати, як повибивають колись жидів якісь черкеси чи русаки".

Отож Сандуляк, який тепер мало дружив із розумом, замовив у Руснака один великий — камінний — хрест із двома написами: "Тимофій Сандуляк син Василя 1880 — 19...", а нижче — "Анна Сандуляк донька Тимофія 1926 — 19...". Закопав хрест поруч із Маріїною могилою, обгородивши місце на двох майбутніх покійників, і знов упав на коліна перед образами Божими.

...ЯК ЖИЛОСЯ АННІ в криївках та на лісових дорогах, у Тисовій Рівні не знали доти, поки не переказали пошепки люди: "З Бурчелу, з підірваного "стрибками" бункера, привезли в Вижницю, на МҐБ ранену молоду жидівку. Виглядно, що то й не Сандулякова Анна, бо дуже вже спритна була. Як ласиця.

Онде скільки років полювали на неї, а не годні були зловити. Але з іншого боку, де ти тут знайдеш іще другу таку тверду жидівку, та ще з Тисової Рівні, коли тут одних жидів вибили до ноги в час, коли за румуном та мадяром зо страху курилася дорога, а москаль іще не зайшов, а тим жидам, що лишилися, — відкрили дорогу в Румунію? Чи на життя, чи на смерть, хтозна? Жменя тих, хто лишився, переважно в Вижниці, причаїлися тихо, як миші за лубом, навіть у себе вдома, не те, щоби по бункерах та криївках пробувати мірятися силою з владою".

А "ранена жидівка" була таки з Тисової Рівні. Декотрі люди знали це точно, бо скрізь є люди, які знають правду.

Тимофій вислухав небезпечну бесіду, мало не на пальцях передану сусідськими — знаючими — людьми, й мовчки зайшов до хати, не забивши, як звично, осикового бука під стіною в землю.

Зранку наступного дня його не було видно ніде.

І вдень також.

Певно, робив свою щоденну роботу: молився за Анну.

Але не показався Тимофій іще почерез ніч навіть до виходку. Сусіди сказали кому треба.

Ті самі знаючі люди переказали невістці Софії й переказали в сільраду. Мало що може бути з дідом… Може, стратився з горя?

…Сухонький, як висохла на сонці бадилина, Тимофій — у довгій білій сорочці, що її гуцули випускають поверх

полотняних штанів-портяниць, накритий до половини тіла легким вовняним укривалом, із складеними на грудях, як до смерті, руками, мертво (лише без свічки) лежав на білій подушці, набитій тирсою, в чистій постелі під стіною. Груба воскова свічка, зсукана вдвоє, з гострим запахом прополісу і з сірником коло неї, лежала на відстані руки від ліжка.

Але Тимофій не був мертвий. Його запалі старечі груди піднімалися нечасто, проте повільно, як піднімається повільно дим із димаря над хатою у вогку зимову погоду.

Представник сільради поторгав діда за плече. Далі за руку. Потім вщипнув щоку.

Дід дихав так само рівно, але на щипки не реагував. Як не реагував ні на що інше.

Тоді викликали рівнянського фельдшера.

Фельдшер сказав: "Вилив крові в мозок. Скажете, коли умре". І зачинив за собою двері.

Погомоніли — похитали головами сусіди, розімкнули дідові руки, поклали вздовж тіла — та й розтеклися собі поза двері.

Лишилася з дідом сама Софія.

11

ТИМОФІЙ НЕ ВМЕР ні назавтра, ні через тиждень.

Дід дихав і чи то спав, чи вмирав.

Софія сотку разів на день підбігала до постелі, рукою пробувала свекрове чоло, тоді коротко плакала, але незмінно перестеляла діда з-під мокрого.

"Або умре зовсім, або оживе", — по якімсь часі сказали в Тисовій Рівні, щоразу, однак, хрестячись при згадці про Сандуляка.

Анна на МҐБ, не знати чим, але розпорола вночі собі жилу під горлом і зійшла до ранку кров'ю.

Де її поховали, в Тисовій Рівні знати не знали. Якась добра душа, певно, котроїсь ночі, на хресті, вкопаному Тимофієм біля Маріїної могили, цвяхом дошкребла дві цифри до року Аннино смерті — "...51".

Коли минуло два тижні, а Тимофій і не жив, і не спокійнився, привезли докторів із області. Діда як могли дослідили на місці й утішили невістку:

— Всі органи функціонують відповідно до віку. А такий сон може тривати довго. Якщо справдяться наші висновки, це може стати унікальним випадком для медицини.

Доктори якось назвали той сон, але Софії було ніяково перепитувати про літургію, чи як їй воно почулося, бо Софія знала лише про літургію в церковній справі.

Доктори вставили дідові тонкі еластичні трубки в ніс, зафіксували на лівому зап'ясті голку в вені, розписали сільському фельдшерові, якими ліками й коли годувати діда через трубки й катетери, проінструктували Софію, з'їли холодцю, звареного невісткою для такого випадку — та з тим і задрали ноги в старенький "газик".

Раз на кілька місяців приїжджали в Тисову Рівню доктори з Вижниці або з Чернівців.

Через рік приїхав професор із самого Львова. Ще через рік привезли професора з Києва.

І ці були небагатослівні. А коли говорили — Софія мале що розуміла, крім слів про ту саму літургію, якої, втім, не розуміла дотепер. Не розуміла ні тут, коло діда, ні навіть у церкві, де піп читав службу з книжки не нашими словами. Знала лише одне: нікому, крім єдиної неї, дід не потрібний. А віддавати його в дідорню {{ Дідорня (діал.) — дім для людей похилого віку. }} вона би не віддала, навіть коли б дід спав роками. Отож доглядала його, ніби малу дитину. Може, вкладала душу в діда, як укладала би в дитинку, якої не народила Андрієві.

А може, відмолювала які інші свої гріхи? Хтозна…

В такій її щоденній роботі минуло три роки.

…ТИМОФІЙ САНДУЛЯК аж до самої смерті просидів на лавці під хатою із складеними в замок перед себе долонями. Чи молився, чи просто лиш думав, про те не знала навіть Софія. Коли мовчки дивився в небо, а коли говорив із невісткою. Але говорив мало, та й то лише про теперішнє. Часто хитав головою, ніби щось заперечував кому. А може, то була ознака якоїсь його нервової хвороби.

Щотижня просив зістарілу й згорблену Софію йти на цвинтар подивитися, чи не позаростали бур'янами могилки Марії й Анни, чи не похилилися хрести, чи не постиралися на них написи, чи поміж Марією й Анною готове місце для нього.

Ніхто в селі, навіть найкмітливіші люди й світові брехухи, так і не наважився сказати дідові, що Аннине місце — порожнє.

Що видів на тому світі, Тимофій не розказав навіть батюшці на сповіді.

Але мовчазного білого діда з осиковим буком під стіною охочі до балачок зрідка таки зачіпали:

— Вуйку, а скільки ви маєте років?

Тимофій знизував плечима, мовби від здивування, але відповідав так, як ніхто в Тисовій Рівні:

— А ти, дитино, спитай мене, скільки я вже не маю, а те, що маю, то крішка ся лишила. Майже ніц!

А не мав тоді Тимофій Сандуляк уже вісімдесят і п'ять років.

Київ — Розтоки,

травень-серпень 2006 року

Вставайте, мамко…

Одкровення 1947 року

КОРНИЛЬО СТАВ на порозі Шандрової хати пополудні з сірим — як повісмо — лицем. Був підперезаний широким шкіряним паском із вибитою зірочкою на середині. Чомусь без капелюха й звичного військового планшета через плече.

Мав вигляд викраденої, а потім зненацька випущеної з яструбиного дзьоба здобичі.

1

"СЛАВА ЙСУ!" — сказав Корнильо всім Шандрам, і лиш старший із них, тато Василь, чомусь відповів не до ладу "Воістину воскрес".

Ніхто не подивився на тата й навіть не подивував його відповіді.

Четверо дітей — Варварка, Федусь, Дунусь і Миколайчик, — мама Катерина й дід Іван дивилися на Корниля так, ніби він мав зараз розірвати тут бомбу.

Далі Корнильо сказав "Навіки слава Богу", а потім сказав "Василю…"

Тато подивився на всіх Шандрів разом — і їх винесло з хати, як після розірваної бомби.

— Василю… — ще раз повторив Корнильо й обидва сіли на лавку під жердкою, де сушилися зілля, вінки кукурудзи та часнику й святошна одежа.

Двічі повторене Корнильом "Василю" не віщувало нічого доброго.

Корнильо давно поклав очі на Шандрову Варварку, але за теперішнім законом Варварчині малі роки поки що не дозволяли їм пошлюбитися.

Раніше вони могли взяти церковний шлюб, та відколи сам панотець служить теперішній сатані, а Корнильо став розсильним у сільраді, вони мусили строго дотримуватися закону.

Василь дивився тепер на Корниля й розумів, що, певно, уже спорохніли його надії на ґаздовитого зятя.

Ґрунтець піде до колгоспу;

Корниля заарканять москалі й котрась фудульна дівка;

а його Варварка сидітиме в цих горбах, де лишилися з чоловіками лише дві хати й ані одного парубка, з прикладеною дашком долонею і з граблями в другій руці — й визиратиме з плаю своєї долі;

й сивітиме в дівках — при господарці й здоров'ї, поганьблена перед усім миром наглим Корнильовим відступом.

Два чоловіки — мов бики, що ось-ось мають стісувати роги один одному, знову стали посеред хати й кожен чогось чекав від іншого.

— Завтра за вами прийдуть, Василю… — сказав Корнильо й опустив важкий лантух заліза Василеві на плечі.

— За що?! — Шандрові сперло дух і відібрало пам'ять про Варварчине дівоцтво.

— За те, що ви Шандри, та й більше ні за що.

— Як це? — знову сперло дух, що годі було дихнути.

— Так… — лиш і сказав Корнильо. А справа була така.

У сільраду на завтра прийшла рознарядка на депортацію — для очищення території від бандформувань та їх посібників: із Білого Потоку — десять сімей.

У район відправили пофамільні списки.

А Петро Шандро, той що на нього кажуть Хромий, відкупився. Та відкупився навіть не Петро, а його жінка, що має собі до діла з головою заготконтори…

…Але списки вже пішли в район.

А в того Петра Хромого — семеро душ народу. То сьогодні зранку ломили голови в сільраді — ким замінити Хромого… І не на будь-кого — а лиш на Шандра з сімома душами люду.

Ледве згадали про того, що в Ріжах, себто про вас, Василю. Іти сюди, правда, півднини, зате всі сім душ. І всі Шандри.

Але Корнильо тут не був, Василю, казати — не казав. А ви собі думайте, як можете… А як ні — збирайте хатнє начиння та ховайте в окопи в толоці. Як колись вернетеся назад у Ріжі — відкопаєте. А як ні — най гниє в землі, краще най земля прийме, ніж сатана має розбирати людське добро. Як уже хочете знати, Василю, то лиш через свою маму я сам не йду до лісу, бо також вивезуть у Сибіри, а мамі дні вже злічені й без того… Та й думаю таки брати вашу Варварку…

— А хто приходить забирати на висилку? — запитав Шандро, дивлячись собі під ноги.

— Двоє-троє з МҐБ і один із сільради зі списком і протоколом… У Сіруку лишилося дві господарки з шістнадцяти хат ґаздів, Василю!

— Будеш мені казати… Мені самому, певно, не в Сіруку пуп рубаний… А тепер жени, Корнилю, в село, бо як здогадаються, що ти був тут, то вже ніщо не поможе. А як зумієш, то завтра прийди з ними… — сказав Шандро й узяв голову в руки.

Сидів так добру годину, а потому крикнув:

— Дітво, йдіть до хати. Будемо радитися. Бо нема коли…

2

…ДУНУСЬ ВИСИДІВ угорі на букові з досвітку.

З бука на один бік було видно всю їхню ґражду — велике Шандрове господарство, обнесене здоровим тесаним деревом і високою різьбленою брамою, а на другий бік — лягала дорога в плай, звідки мали показатися заготівельники всіх теперішніх людських душ, а від сьогодні — й їхніх. А далі — скільки ока — вивершувалися безлюдні гори в свіжій ранковій димці. І не було їм кінця-краю.

Наколи Дунусь запримітив би бодай незначний рух у плаю, то відразу мав загавкати лисицею;

як тільки чиясь душа показувалася з плаю — хлопець повинен здійняти гармидер на весь хутір:

скреготати сорокою,

трубити оленем,

брехати псом

і кукурікати півнем.

Удосвіта скрізь було ще тихо — й Дунусь перевів очі з дороги на ґражду.

Дивився на мирне, начебто сонне, обійстя — і йому ставало страшно, аж моторошно:

тато сидів на призьбі під хатою й не випускав люльки з рота;

коло нього сидів дід Іван, спертий на трембіту;

брат Федусь припасовував на кросна тесані дошки;

сестра Варварка скубла зарубані кури;

лиш малий Миколайчик, тримаючись обома руками за голову, хитався, як п'яний чи дурний, у відчиненій навстіж брамі.

Дунусів жеребець Опришок нервово пряв вухами коло Миколайчика, а мама Катерина — зодягнута, як до вінчання, — в писаній чорним хрестиком сорочці, в кептарі, завита по-молодицьки найкращою — великодньою — хусткою, несла почерез обійстя дерев'яне відро — коновку — з водою.

У цій картині, відкритій Дунусеві з бука, було щось таке неприродне й фальшиве, що хлопець аж застогнав, знаючи, що має бути далі.

Проте ясно й привітно світило сонце.

Проти сонця жовтіла суха трава — псюрка, ліниво пощипувана вівцями й ягнятами.

Двоє коней гралися між собою під смерекою в толоці.

Корова лизала бичка коло корита з водою.

І хлопець в буці сіпнув себе за волосся: чи це він, чи вже й не він? Він. І ще все неє— лиш маєбути.

Треба було малого Миколайчика випровадити таки в Сірук до вуйка Онуфрія, бо ще не знати, як станеться.

Але тато сказали "ні!" — й Дунусь добре вичистив окоп-дикунку на кичері, що лишився ще від австрійської войни, грубо вистелив дно хвоєю й сховав малому трохи їжі, а замість води можуть бути чорниці, що ними, як зірницями, всіяна кичера.

Тато довго наказував Миколайчикові, що він має робити, як з толоки загавкає лисиця й далі; малий хитав головою й дивився в землю, але Дунусеві чомусь холонуло попід грудьми від однієї гадки, коли уявляв, як Миколайчик, налягаючи на коротшу праву ніжку, намагається добігти до дикунки швидше, аніж Дунусь зчинить з бука гармидер, а тоді й сам поплететься зі свіжотесаними жердками в браму.

...Та коли вже десь під полудень у плаю загойдалися ліщини й луна донесла людські голоси, Дунусь швидко й чомусь незграбно загавкав лисицею. По тому ще раз зиркнув на обійстя: всі Шандри — як сиділи на призьбі, — так скинулися головами до брами, в якій стояв, не рухаючись, малий Миколайчик.

Тато з дідом перехрестили маму й бігом спровадили в хату, звідки нараз порозкривалися всі вікна й почувся Варварчин плач.

З-поміж ліщини, далеко внизу, на стежку виходило троє людей — і Дунусь, поволі зсунувшись із бука, затрубив оленем і забрехав уже собакою. Далі він мав скреготати сорокою й кукурікати півнем, а тоді поволі нести до ґражди затесані жердини.

Та ні кукурікати, ні скреготати не було потреби: на обійсті тяжко затрембітала трембіта — й за нею здійнявся гамір на весь хутір.

З обори кудахкали кури,

в толоці іржав кінь,

з-поза стайні рикав бичок і цяхкотів пес.

Дунусь піднімався до ґражди — й свіжа, смолиста деревина дрижала йому в руках: малий Миколайчик закам'янів на брамі й, здавалося, ніхто вже не пам'ятав про дитину з укороченою ніжкою.

— Миколайчику, братчику, — попросив його Дунусь у саме вушко, — біжи на кичеру й роби, як сказали татко… бо скоро буде пізно… біжи, я зачекаю тут, поки ти сховаєшся.

— Дуну… — малий скинув великі, повні сліз, очі на Дунуся. — Я лишуся з вами… не бійся… я буду лиш плакати, а більше нічого… скажеш мамці, аби не боялися.

Дунусь не мав сили обернутися, щоби подивитися, як задалеко їхні заготівельники. Зайшов на обору разом із Миколайчиком і, хрестячись, упав на коліна перед дідом Іваном, який видував з трембіти таку чорну й свіжу тугу, що камінь міг би заговорити, а серце закам'яніти — як дрібно тряслися старечі руки, підпираючи тілом трембіти чи лише ґражду, чи вже всіські гори.

Дід стояв посеред обори, трембітаючи на чотири сторони світу, мов кликав на поміч увесь видимий світ, який тепер не міг обізватися нічиїм живим голосом, окрім коневого іржання та курячого кудкудакання.

Дід був старий і білий, як вранішній туман.

Вітер розвівав йому довге непокрите волосся, й тонка цівочка сльози ховалася в білих вусах.

— …Мамко наша солоденька… — голосила Варварка крізь відчинені хатні вікна, а поміж її плачем рівно лився Псалтир — "дивні діла твої, Господи…" — тонким Федусевим голосом.

Двоє чужих людей у військових обладунках і при зброї, а з ними й Корнильо з сільради стояли на брамі.

Дунусь збивав мари з принесеної деревини.

Дід Іван, востаннє тяжко заголосивши трембітою, ішов, похилений, до призьби.

Миколайчик, обійнявши голову обома руками, знову хитався, як дурний чи п'яний, перед порогом.

Тато Василь виводив з-поза стайні осідланого коня, та, забачивши людей на брамі, став перед ними, низько вклонився й сказав:

— Я тільки збирався посилати хлопця в село до панотця та й до сільради...

Двоє військових чухали голови.

Корнильо дивився то на Шандра, то на військових великими очима, ніби хотів щось заперечити.

Тимчасом тато Василь говорив:

— Жінка сьогодні спокійнилася, небога. Домовину лиш тільки зробили. Фамілії треба переказати. Діти малі лишила... Бідна моя голово. Людей — ані одного. Хто до тіла прийде в таку даль? Най Бог боронить, що завдала мені на голову.

Дід знову трембітав із призьби.

Варварка приказувала над тілом.

Федусь читав Псалтир.

Дунусь ладнав на столі начиння для поминок.

Миколайчик хитався, не відпускаючи голови.

— Е-е-е… тут таке діло… — почав найстарший з військових.

Шандро схилив голову.

— Ого-о-о, це не діло, пане-товаришу, це горе теменне, це сльози криваві, бо що буду робити без свої ґаздині з дрібними дітьми й старим татом у цих скалах, запалися бодай би… дівка в хаті невіддана. О-о-ох, маю гризоту чорну… — втер сльозу Шандро.

— Гм… — закашляв другий військовий і подивився на Корниля.

Корнильо закашляв і собі.

— Невчасно померла ваша жона, Шандро, невчасно… — нарешті відкашлявся другий військовий.

— О, любі, — зітхнув Василь, — смерть приходить від Бога, отож вона завсігди до часу. Але ходіть хоч душу покійниці пом'янути… Може, підете до хати за звичаєм?

Старший військовий пильно подивився на Шандра:

— За тутешнім звичаєм, спершу мовчки йдуть до покійника, а вже потім — бесіди. Гм…

— Видите, любі, таке заколотилося в цім світі, що скоро забудеш, як називаєшся й де тобі пуп рубали. Так що й звичаї переінакшуються потиху.

Прийшлі відійшли вбік, тихо про щось радилися між собою.

Тато Василь зайшов у хату, а за ним і Дунусь з Миколайчиком.

Дід відклав і знову взяв до рук трембіту.

—… Мамко наша солоденька, радосте наша утішна… Нащо нас посиротили, в біді лишили… — схлипувала Варварка, то припадаючи Катерині до грудей, то обставляючи нефарбовану труну васильками й усяким іншим зіллям, так що здавалося, зілля скоро геть закриє покійницю, лиш зоставить відкритим обличчя, що біліло з-під пишних тороків хустки.

На лаві під вікном потріскували свічки в мисках із пшеницею.

Федусь голосно читав Псалтир.

Тато Василь чомусь метушився по хаті, то поправляючи незапалену свічку в руках покійниці, то покривало на кришці домовини.

— Недобрий то знак, Василю… — сказав з порога дід Іван, проходячи перед двома військовими й Корнильом. — Видиш, правий бік лиця зачервонився. Недобрий… На скорого мерця, йой, господи милосердний.

Корнильо кинув дрібні копійки в труну й голосно виказав "Отченаш".

Вони говорили — всі разом: Варварка приказуваннями, Федусь Псалтирем, а Корнильо "Отченашем".

У хаті дзижчали оводи й мухи.

Знадвору іржав кінь.

Потріскували й гаснули свічки.

Пахло ладаном.

Малий Миколайчик, шкутильгаючи дужче, ніж завше, на праву ногу, став по другий від Варварки бік труни, раптово впав на мамині руки й скрикнув не своїм голосом:

— Йой, мамко… вставайте, мамко… діти за вами плачуть… Миколайчик ваш плаче, нащо'сте лишили Миколайчика, мамко… беріть'го до себе…

Та й зсунувся на підлогу. Василь шугнув до дитини й узяв сина на руки:

— Миколайчику, буде… Не пужай людей, дитинко, Миколайчику…

Корнильо відливав дитину водою.

Дід Іван трембітав знадвору.

Варварка хрестилася, голосно приказуючи: "Господи, прости нас, грішних, помилуй нас, грішних…"

Федусь випроваджував військових із хати, а Дунусь накривав стіл на оборі.

—… Скажу вам, Шандро, що вчасно померла ваша жінка Марія. — подивився на господаря старший військовий.

— Катерина… — поправив його Шандро.

— Хай буде Катерина… Земля їй пером… — Ніс до рота литку засмаженої курки. — Бо мусила би зараз збиратися в далеку дорогу з вами.

— Ой, у далеку дорогу зібралася моя Катерина… У далеку, пане-товаришу… Лиш на цей раз без мене.

— Гм… Маєте щастя на смерть, Шандро. Кажіть молитву за смерть, що врятувала вас усіх. — Вклинився у розмову напарник старшого, заїдаючи випиту чарку гарячими голубцями. — А я ще не пробував у вас тут у горах горілки на похороні. Добре кажете, Шандро, що звичаї міняються.

Корнильо не їв і не пив, лише перебирав тарелями і бубонів про себе "не думав я, не думав…" Чи говорив що інше, але про те годі було знати, бо порожніли пляшки й горнята. Мовчала трембіта й мовчав Федусь, не наближаючись уже до Псалтиря. Лише чомусь іржали коні й рикала в толоці худоба. Скреготали сороки й гримкотів ланцюгом пес.

Посеред подвір'я Дунусь пестив малого Миколайчика по голові й шептав йому щось у саме вушко.

Варварка раз по раз хрипіла крізь відчинені вікна якісь жалобні слова, однак її вже ніхто не слухав, окрім Корниля.

Тато Василь ішов за трьома людьми аж до воріння в толоці, так, як проводжав би гостей з набутку, а не з поминок.

Дунусь неохоче знову побрів до бука, хоча й не було потреби лізти вверх: ніхто, напевно, іззаготівельників не думав вертатися назад до Шандрів.

Але тато сказали.

Дунусь висидів там недовго, бо коли знову затрембітала з ґражди трембіта, хлопець мало не впав із дерева.

А коли, осліплий і оглухлий від страху, став на порозі великої хати, де мама вже мали встати з труни, не знати, як упізнав тата Василя, що рвав на собі волосся, й малого Миколайчика, який хукав на мамині руки й голосом, схожим на той, коли сичить гадина в струпі, просив: "Вставайте, мамко, вставайте..."

Дунусь і собі впав долонею на складені під грудьми мамині руки.

Вони були вже холодні.

Розтоки на Буковині, липень 1996 року

Прощай мене

Безконечне мовчання...

* * *

— Ти спиш?

— Ні...

— А ти змерзла?

— Ні…

— Тулися до мене… Буде тепліше… Я вкрию тебе ще…

— Я не змерзла…

— А як тобі?

— Добре…

— Не плач… Мені страшно, як ти плачеш…

— Я не плачу… Я лиш хлипаю…

— …Будеш спати?

— Буду… Лиш недовго, вже зорієє.

— Ні, то так здається, ще ніч… Спи…

* * *

— Ти спиш?

— Думаю…

— Не думай. Бог поможе…

— Уже не думаю… Слухаю… О, ти чуєш?!

— Чую! Чую! Чого він так б'ється?!

— Бо не даємо йому спати.

— То спімо?

— Спімо…

— Він так і вдень б'ється?

— І вдень, і вночі, — коли хоче.

— Я так хочу дочекати його…

— Дочекаємо… Бог поможе…

— Якби я знав, де він, наш Бог, я би поколінкував просити за тебе…

— Просімо в душі. Тепер ні до кого не поколінкуєшся…

— Будемо спати?

— Будемо…

* * *

— Ти спиш?

— Ні ще…

— Дай руку… Погладь його…

— Що це?

— Це його ніжка… А це голова… Чуєш, як він обертається?

— Він якийсь норовистий уже відтепер. Тебе не болить?

— Ні. Лиш стискається серце… Так, як би в холодну воду заходила…

— Не бійся.

— Я не боюся… Я боюся за тебе…

— Я не дамся…

— А ми?..

— Вони не можуть зробити лихе з тяжкою жінкою…

— Чи з одною робили… Василинка розродилася, але Юрка забрали.

— Не треба було здаватися! Я не здамся.

— …Я не кажу здаватися… Що це?

— Варта. Не бійся… Певно, міняється варта. Тобі треба відіспатися, ти змучена…

— Треба… Висплюся, як вернуся… Хочу надивитися на нас…

— Не дивися так… Я також не залізний… Але я не можу пустити сльозу на волю…

— Гм… Де та воля?

— У Господніх руках і в твоєму череві.

— Ні, волі нема ніде… Лиш аби не застрілили до того, як вчиню дитину… Й аби не вивезли черевату… Може, лишуся таки коло тебе?

— Ні, ми скоро перебеременося. Ти мусиш вернутися. Як не вернешся, донесуть… Маму заберуть.

— Але вони знають, що це твоя дитина. Я мушу її на тебе записати… Хіба життя минеться лише по криївках? Дитина байстрюком буде?

— Нащо ти думаєш так далеко?

— Я не годна не думати… Я не сама собою… У мені б'ється нове життя… Може, будемо спати?

— Не думай лихе. Думай добре… Ми завтра можемо прокинутися в іншій державі…

* * *

— Ти спиш?

— Ні.

— В суботу ховали Ореста… Людей було мало… Лиш тих було теменно… Труна була закрита… Казали, що голову знайшли порубану… Я не ходила, най Бог простить…

— То не ми!

— А ти знав?

— Знав… Уже всю Товарницю до колгоспу запротоколили… З потрухами й каліками… За Шулемчучку в колгосп написали заяву, а вона три роки паралізована…

— Казали, що діти вмлівали дуже… Лиш Катерина була, як задеревіла… Примовляли й підкурювали її перед тим… Якось так банно, що таке ся творить…

— Тобі банно за Орестом?!

— Ні… Ну, й за Орестом… Діти дрібні… може, були би переговорили… задля дітей… Але що я кажу? Сама носила вісті до тебе…

— А мені, думаєш, не банно за Манолієм? Ті гаки в ребрах дотепер у сні виджу! Буженину зробили з чоловіка…

— Це не скінчиться ніколи…

— Скінчиться, лиш велика кров буде…

— …Буду спати.

— Добраніч.

* * *

— …Не хочеш?

— Боюся.

— Я не буду дуже… лиш один раз…

* * *

— Ти спав?

— Спав.

— Добре?

— Як би меду напився…

— Розповивайся від сну. День робиться…

— Так тихо, як би вже всі вибиті були…

* * *

— Хотіла тебе щось просити…

— Лиш проси дуже… отако…

— Ні… не це…

— І це…

* * *

— …Ще хочеш просити?

— …Випрощай мене перед відходом…

— Ти не завинила… Я не маю що тобі прощати… Випрощаємося перед Великоднем… Перед сповіддю…

— Ми не знаємо, чи дочекаємо сповіді. Та й хто нас може сповідати, крім самих себе?

— Я не буду тебе прощати. Я хочу тебе любувати… Може, завтра мене не стане…

— Не кажи так… У мене кров застигла. Я вже відтепер мертва, як надумаю, що нас чекає…

— Не думай… Хоч тут не думай…

— Думаю — бо думається… І нічого з тим зробити не вмію…

* * *

— …Або не пиши дитину на мене…

— Як не писати? А на кого писати, як вона твоя?!

— Запиши, як Катерина, — на себе… Буде Михайло Марійович…

— Бійся Бога! Та най я запишу на кого — всі знають…

— Не слухай мене… Я дурне кажу. Я також стратив голову з думання.

— …Може, не варто було це все починати, як воно так обертається? Так якось, як би самі проти себе, а всі проти нас…

— Не кажи так ніколи! Не всі з нами, але й не всі проти нас. Може, не так треба було, але треба було. Навіть, як згинемо!

— А ми?!

— Я цього не знаю. І ніхто не знає. Але аби ти ніколи не думала, що це пусто… Таке задурно-пусто не починається.

— Я не знаю…

— А нащо питаєш?

— Бо хочу миру.

— Мир буде, як вивмираємо. А тепер є життя. І, може, не лиш ми винні, що воно таке страшне.

* * *

— …Притулися до мене…

— Ближче уже не годен ніхто…

— Прощай мене…

— Най Бог простить — і я прощаю.

— І другий раз.

— Най Бог простить — і я прощаю.

— І третій раз.

— Най Бог простить — і я прощаю.

— А тепер прощай і ти.

— Най Бог простить — і я прощаю.

— І другий раз.

— Най Бог простить — і я прощаю.

— І третій раз.

— Най Бог простить — і я прощаю.

— І дитину прощай.

— Ні… дитину ні…

— Ніхто не знає, як може бути… Прощай…

— Буде так, як нам написано…

— Ніхто не знає, як написано… Й де тото письмо… я не хочу гріха більшого, аніж уже є… Прощай, прощу тебе… Клади йому руку на голову й прощай. Отак…

— Най Бог простить — і я прощаю.

— І другий раз.

— Най Бог простить — і я прощаю…

* * *

Безконечне мовчання…

Хотин,

квітень 1996 року

Дванадцять службів

Одкровення 1951 року

ЧУЖЕ СИТО — невидиме й безжальне, без серця в грудях і Бога в душі — просіювало Черемошне від ґаздовитих і чесних родин, як згіркле борошно від червів, забираючи в далекі, холодні світи всіх без пощади:

калік і здорових,

старих і молодих,

удів і нешлюблених,

грамотних і неписьменних.

І не було такої сили, що спинила б зухвалість і жорстокість, яких ці гори не знали, відколи світ та сонце й самі гори. То вже й не сито — смертельна коса рубала попід самий корінь цвіт Черемошного й пускала свій укіс у бульбінь {{ Бульбінь (діал.)

— коловорот. }} невідомості, звідкіль іще ніхто не подав не те що доброї — будь-якої — звістки.

Двобій між чужим, неприродним, неморальним, — тим, що намагалося вкоренитися тут після великої війни, й тим, що рятувало свій прадавній уклад та звичаї, свою натуру й маєток, сягав, здавалося, апогею.

Через те спротив увижався навіть там, де його ще не було, але він міг бути, бо жеврів, як остання іскра в затоптаній золі.

Смерть і вигнання зависли над горами, як отой новий прапор над сільрадою, ніби зумисне вимащений у кривавий колір людського мозолю, що ним благословлялася все нова й нова несправедливість, підступи й чорна ненависть до тих, хто своїм приходом сюди закрутив природні людські стосунки, як крутіж верету.

Зло чинилося наліво й направо, незагнуздане зло людини супроти людини. Воно було страшніше, ніж зло звірини супроти звірини.

Розколений надвоє світ.

Розколені люди.

Розшматовані судьби.

І жадоба помсти.

Нескінченної, чорної помсти, кривавої бойні. За чесне ім'я. За правду, писану Богом, а не кривавою шматою з сільради. За правду, що вже не знає прощення й помилування. Бо кров тече

потоками, криваві сльози стікають морями, й ніхто не дає ані спину, ані стриму, ані очищення.

І нема надії ні на кого.

Ані на кого, анікогісінького…

1

…СТОЇТЬ ФРОЗИНА під світанковою капличкою коло церкви — й не знає, чи ще молитися, чи вже ні: бо лежать обабіч каплиці білі кам'яні хрести, звезені з-перед людських обійсть і гостинців, перехресть і проклятих місць, з місць убієнних і пропалих людей — і довгі ткані й вишиті рушники звиваються під хрестами, як відрізані коси.

А через вулицю, під стінами пошти, чорніють три трупи непізнаних хлопців, звезених учора емґебістами разом із хрестом із-під Тарночки. І ходить коло них чи то звірина, чи людина з карабіном, і посвистує, ніби з радості чи з хмелю, не закривши осклілих очей убитих, не засвітивши їм свічечки — так, наче людина з карабіном вроджена вовчицею, а не жінкою, бо не має людина людського серця. Й жалю не має. Й страху перед гріхом.

Нічого цього не має людина з карабіном.

І не видить Бог ні звірини, ні людини.

І не посилає кари ні на того, ні на другого.

І не посилає кари ні на кого, начебто й справді прийшов останній день тривання всього живого й совісного.

— Слава Йсу!

— Навіки слава Богу!

…І знов хреститься Фрозина чи то до образу Божої матері в капличці, чи до сплюндрованих рушників під хрестами, чи до трьох ніким не пізнаних, а, може, затаєних гуцулами, чиїхось синів.

І хреститься праворуч неї Їлачиха, в котрої лиш Бог знає, де її Їлак подівся. Ще до війни, ще при Польщі, перейшов на бік до москалів — та й слід за ним загубився.

— Чули'сте, Фрозинко… — не перестаючи хреститися, шепоче Їлачиха. — Звечора забрали всю фамілію Василя Слижукового. Сьогодні мають вивозити. Годованка їх, глуха Василина, пішла в ліс шукати овець, а ті гадали, що вона тікає… Біданка не чує, що їй кажуть вертатися, та й біжить собі під ліс… А той як стрілив — упала насмерть, та ще лицем у шипшину… Най Бог боронить! Ніц нема лиця. І хто її поховає, як Слижуків забирають?!

— А цих хто поховає?! — хрестячись, киває через плече Фрозина. — Не дають уже ховати, пси. Везуть до Косова, ніби то їм щось поможе, якби були впізнані… а там десь кидають у ями — та й уже. По всьому. Так, ніби й не було людини на світі…

МУЧИТЬ ФРОЗИНУ всередині нутра щось таке, ніби там розіклали ватру.

І пече той вогонь день відо дня.

І не дає їй ані дихати, ані спати, ані їсти.

Ходить Фрозина, зігнута вдвоє, то перед сільрадою, то перед конторою, куди викликають одне за одним Слижуків, Петрюків, Тораків, Гулеїв — десять фамілій нарахувала за раз — і так, ніби колють її кольки чи переймають пологи, — не знаходить собі місця.

У тиждень до війни, 15 червня сорок першого, за одну ніч вивезли всіх Штефуряків, Богданів і Пилип'юків. А в селі що не двір — то Богдан, що не третій — то Пилип'юк.

А після того вже які роки минули!

І тепер вичищають, ой вичищають… Самі не розуміючи, що вони роблять. Але все, що не роблять, — собі на голову.

У них бесіда коротка: в тих снідали, в тих вечеряли, а тих не вибили лісові — то треба брати;

ця була колись жінкою, а та — любкою в того, що тепер у боївці. Треба брати.

Ця своїм дітям виплела вовняні панчохи, а прийшли, перебрані в наших ці, що й добре говорити по-нашому не вміють, — та й забрали панчохи.

Є причина: треба вивозити. За пособництво.

Корова переїла конюшини, вдулася, не угледіли, здохла. А корову мали брати до колгоспу. Саботаж.

То тепер беруть до Сибіру коров'ячого господаря.

Беруть… беруть… беруть…

І не видно кінця-краю тому бранню. Так лиш заготівельники гребінками хапають чорниці в зрубах, бо їм приходить велика охота, коли бочки повніють таким дармовим добром.

Сказала би Фрозина хоч слово комусь лагідне, та що її слово, коли жінки зомлівають від плачу, як услід їм тужить худобина, й господарка ще світиться теплом і маєтком, а завтра маєтки розберуть чужі люди — й піде прахом нажите горбом і мозолями.

Сидить Фрозина під хатою — й чує, що мусить щось робити, бо серце тріскає з муки.

Вона застара, щоб носити в ліс штафетки — повідомлення. А через них молодіж женуть до Сибіру, як у войну німці гнали в Німеччину. Молодіж носить хлопцям у ліс повідомлення, що діється по селах. Але молодіж ще не знає, що назирці за ними повзе гадина.

О, Фрозина вже така стара, що нічого не може, але таки віддала в ліс три сорочки покійного Онуфрія та ще килим, що склала собі до смерті. Хто знає, яка буде її смерть? На тім світі однаково, чи вкриють тебе веретою чи килимом — тепліше не буде, а людям у лісі знадобиться.

Якби мала сина, то знає, де був би тепер, сама би справила, куди йти, а так — не мала нікого. Сама кості гріє на призьбі.

Кості гріє, а в старому нутрі пече вогнем. Руки її не для карабіна. Але й слухати оті плачі — вмлівання коло сільради, що нема на них ради, також не година.

Уже й на її куті осиротіло три господарки, подивишся — кров із серця капає.

В одній розклала свої бебехи прислана з Донбасу вчителька,

в другій зробили колгоспний склад,

а третя поки що стоїть порожня, лиш на оборі дощі миють перевернену бочку від квашених огірків, а зогнилі огірки ніхто так і не визбирав.

Фрозина потепер чує, як кричить Міця Паленючка не своїми голосами з подвір'я: "А огірки? Огірки з бочки нащо перевертаєте, убійники?! Працю криваву нащо нищите?!"

Це Міця, Маруська Паленюкова, рве голос криком. Жінка, що жила тихо й беззвучно — як ласиця, голосу Маруськи добре не знав навіть її чоловік.

Забрали, іроди, забрали. І чого? Яблуня всохла в Паленюків, то й викорчував її ґазда. Добрий господар горілу смереку не тримає навіть у толоці, де пасеться худоба, не те що всохле дерево серед городу… Ага, то це ти, бандеро, зробив, щоби податок не платити із садовини?!

Треба забирати. Разом із дітьми й жінкою. Щоб іншим була наука.

Фрозина супроти цього зла нічого не може.

Ані ніц.

Отако, як синє за нігтем, — не може нічого.

Але й вогонь в її нутрі безконечний і нещадний.

І поки вона його не вивільнить — не буде їй ні спання, ні снідання.

2

…РАНО ВОНА ПІШЛА по людях.

їй багато не треба — лиш дванадцять хат.

Ба, вже одинадцять, бо сама Фрозина буде першою, а хто буде другою?

Вона надумала гадку не хитру, але й не шкідливу. Збереться їх дванадцять жінок-удовиць та й наймуть у церкві дванадцять вдовиних служб. Аби Бог відвернув цю чуму з їхнього села, аби змилосердився над людськими й своїми дітьми, й очистив край від страшної пошесті, й зглянувся з неба на рабів своїх стражденних і не захищених.

Та ж не може бути, щоб не діялася Божа воля на оцю коросту, на ці воші, що присіли край уздовж і впоперек, і п'ють живу кров — і не напиваються!

У 1927 році, як повінь стала врівень із хатами й садами, Фрозина з сільськими жінками проколінкувала в церкві всю службу — одну лиш службу простояли на колінах дванадцять удовиць! — і повінь на ніч упала. Відступила вода перед молитвою!

А коли була засуха у сорок сьомому, то жінки не так само робили?

А тут буде не одна, а дванадцять служб!

Рано й увечір,

рано й увечір,

і так шість божих днів…

О, Фрозинині товаришки з повені всі пішли би тепер за нею, та лишилося їх лиш три: вона, Катерина Бундячка, що її чоловіка вода тоді взяла на сплавах-дарабах, і Василина Шиманська, чийого Прокопа грім убив на самого Іллі.

Ці й тепер підуть. Казати багато не треба.

А до решти треба йти просити.

Та як їм казати про таку службу?

Вдовиний хліб — гіркий хліб, а життя — ще гіркіше. А Фрозина не певна, чим дихає вдовина душа, токмо, нестара, не прив'яла.

Треба йти до тих, за кого певна.

Та ба, тих також позабирали. Бо згинули їхні ґосподарики, ой згинули… Без свічечки, без трембіти, без хреста.

Але на те Фрозина голову має, аби думати й не піти в таку хату, щоби її продали.

Та й це ще не все.

Ще треба відкритися панотцеві. А йому вона мусить відкритися. Бо він із самим Богом говорить. І вона не сміє

сказати неправду чи злукавити недомовкою. Сказала би, що службу наймає проти посухи чи негоди, але посуха не стоїть, і дощ на голову не капає. До того ж Бога просити мусять усі дванадцять жінок разом. За одне й те ж. На словах і в думці.

Та грішні Фрозинині думки, бо грішить вона вже й на панотця, прости її, Господи. А як не грішити, коли в панотця під церквою валяються хрести, не чурки дров, — а святі хрести, що їх ставили люди в себе перед хатами й при дорозі, аби їм молитися, аби не забувати свою християнську віру, — а ці татари змели їх, як порох, і в жодного, що валив і обмотував хрести дротами, а потім тягнув їх через село вулицею, збиваючи куряву й тамуючи мовчазний скрегіт зубів по людських садибах, не впав ані волос із голови.

І панотцеві не впав!

І не сказав панотець у неділю на службі Божій, що діється не Господня, а сатанинська воля в їхньому селі, а може, діється воля диявола по всьому світу, й треба ставати на порятунок людей і краю.

А може, де й сказав пошепки, звідки Фрозині знати?

Бо хто його, панотця, питає, що є гріх, а що благодать?

Онде з Яблуниці й панотця з паніматкою забрали, як простих. І нікого не питали й не звідомляли новину.

А з простими — ще по-простішому.

То Фрозина піде спершу межи вдовиці, а вже по тому порадиться із святим отцем…

МАРЕЯ ПОГОДИЛАСЯ,

Юрчиха погодилася,

Шкріблякова невістка дала слово й Шулемчукова.

Уже їх є сім.

Катерина Процева стинькнула плечима та й лиш сказала: "Я буду думати, Фрозинко..."

А Дмитрючка на неї рявкнула. Каже, їм добре, вони чисті вдовиці: той убився, той утопився, а її, Дмитрючку, були би забрали в світи, якби була проговорилася на Святий вечір отам, коло пошти, що то її мертвим Славком стіну підперли. Але зомліла від страху й горя, добре, що черевата була, списали на тяжбу її млість. А ви, Фрозино, — стара жінка, встидали би ся в політику її пхати знов. Славкові політика лиш пошкодила.

Злосна була Фрозина на Дмитрючку дуже, і як себе не тримала за язик, усе ж відказала:

— Але ти, видко, забула, що крім тебе, там, коло пошти, були й другі люди, що впізнали твого Славка?! Забула?! А якби хтось там був такий перепуджений, як ти тепер, то де би ти сьогодні була з дітьми? Га? Тебе питаю! Я тобі не кажу карабін у руки брати. Бери свічку — й приклякай перед образом Божим, і молися за душу Славкову, й мовчи, як риба в воді. Бо не штука — мати голову на плечах, а думати, що то баняк. На те вона голова, щоби не бути баняком! Отак, молодице. Будь мені здорова!

З Дмитрючкою ще буде видко.

А Паращина крутила юра… Ой прикидалася молодиця… Ой грала вар'ята. Добре кажуть мудрі люди: другий думає, що другий дурний, бо очей не має. А очі мають всі. Ця вдовичка в будень ходить у вишитих рукавах і коралях коло худоби, а очі ніколи не спускає з брами: чи не йде, чи не повертає Данило-міліціянт?

Гадає, що вборониться від судьби його пістолем. Пістоль — пістолем, а коса, як гостра, — то рубає. З Підзахаричів і міліціянта забрали, і його жінку, й любаску. Видко, не від тої міліції був.

Паращина грати вар'ята — грала, але на церковну службу піде. Парасочка біленька, кров з молоком… знає кіточка, що писочок її в сметані, знає…

Але Фрозина на брамі сказала, подаючи їй горнятко від води:

— Парасочко люба, те, що знає дві баби, — знає цілий світ. Я не хотіла би, щоби про нашу бесіду знав хтось той, кому цього не треба знати… А наразі… — осміхнулася до Паращини, — викажеш дванадцять "Отченашів" не лиш за своїм покійним Пилипом…

Було — як було, а вдовиць тепер, відей, більше, ніж шлюбних чи невідданих. Казати — казала, просити — просила. У неділю буде видно, чи дійшло її казання.

Фрозина не з відважних, але й не з боязливих.

Та до панотця йти тяжче, ніж до дванадцяти вдовиць…

З

…ПАНОТЕЦЬ ЗАХАРІЙ ходив туди — сюди по саду й перебирав чітки. Фрозина стояла маком — лиш обертала за ним голову, як соняшник за сонцем.

— Добру справу замислили ви, Фрозино… добру справу, лиш я думаю, як його ліпше зробити… Кажете, дванадцять служб? Та для такого стане й одної, якщо вона відбудеться… Добра справа.

— Вас щось непокоїть, панотче? — пішла й собі узад — уперед.

— Непокоїть?! Та я просто боюся! Я не знаю, як завуалювати цю справу, але так, щоб вона й до Бога дійшла, і не нашкодила нікому, Фрозино. Ви поважна жінка, маєте розуміти: хоч я й слуга Божий, та й я невольний у своїх діях, бо велике око стоїть наді мною… зірке око, Фрозинко люба. Може спалити будь-кого.

У суботу вона знову ходила межи хати. Усе було би добре, якби не Петращиха. Кого вона знайде натомість?

Знову пішла до Дмитрючки.

Дмитрючка плакала й не хотіла говорити.

Розгнівана Фрозина сказала, стоячи в дверях:

— Ніде не написано, що тебе не заберуть, хоч ти й не признала свого чоловіка. Світ зрадний і блудний, жінко. І світ пімстливий. Тебе лиш приклякнути перед вівтарем прошу, а більше нічого від тебе не хочу… Без тебе служби не буде, дурна твоя голово, а ні — то сама на руках принесу Петращиху

з ногою в гіпсі. Видиш, оцими старими руками принесу, а тобі най буде встидно від людей до смерті!

4

— …А ТЕПЕР, ДОРОГІ парафіяни, прошу помолитися разом із дванадцятьма вдовами нашого села за нову істину в нашому краї, за справедливу Божу благодать, яку Господь подарує нам при наших ревних молитвах.

Кожному з нас уготована своя участь під небесами Господніми, й свій шлях, і свої випробування. Але Господь наш справедливий і милосердний. Він виведе нас із облуди й пороку, і дасть нам блаженне життя во Христі від сьогодні й вовіки віків.

Думки, звернені до Бога цими дванадцятьма осиротілими душами, що благають для всіх людей села щасливої долі й здоров'я, й утіхи, важать багато більше, аніж думки всіх нас, ситих і нерозлучених зі своєю парою.

Так прийдімо, припадімо й помолімося Господу нашому устами неоскверненими й неложними, прийдімо й поклонімося чолом своїм чистим і перстами своїми негрішними… Амінь.

Фрозина, першою приклякнувши збоку панотця, щоби було видно всю церкву, рахувала їх майже вголос.

Вони припадали одна за одною під панотцевим золотим Євангелієм і золотою ризою:

напівосліпла сухонька Бундячка,

і Шиманська в пишнім кептарику й червоній хустці з тороками,

руда Марея

й маленька, як дитина, Юрчиха,

гонориста Шкріблячка

й скупа на слово Шулемчучка,

фудульна Процева

й добра, як хліб, Гасюкова,

хитріша від лиса Паращина

й висока, як трепета, Павлюкова.

Десять.

Фрозина бігала очима по бабинцеві.

Дмитрючка з малою дитиною на руці переминалася з ноги на ногу й нервово посмикувала тороки хустки. Сльози ішли їй з очей градом і не могли стати, бо не могла вона зробити десять кроків уперед німими ногами.

Фрозину збив піт: на порозі стояв уповноважений від МҐБ Дідушенко.

Церква ніби зачула запах його чобіт — бо повернулася всіма головами до дверей.

"Амінь. Пропало..." — не встигла подумати Фрозина гаряче, як із бабинця одночасно ступила до панотця Дмитрочка, передавши дитину котрійсь із жінок, і згорблена Їлачиха, про яку Фрозина начисто забула.

— ...Во ім'я Отця і Сина й Святого Духа... — гули в голові дзвони й падали на порох Дідушенкових чобіт.

Чоботи ще трохи потупцювали перед Фрозининими — заплилими сірим туманом — очима й здиміли з церкви, не наступаючи на її поріг...

Розтоки на Буковині, липень 1996 року

Просили тато-мама...

Одкровення 1990 року

1

— МАМО, ТИ ЗБИРАЄШСЯ, як до шлюбу! — Богдан дивився в дзеркало, тримаючи Корнелію обома руками за плечі. — Боже, яка ти маленька проти мене! — ніби дивувався чорний хлопець, схожий на цигана, обертаючи сиву жінку круг себе.

— Не можна двом одночасно дивитися в дзеркало! — Корнелія вивільнилася з-під руки сина, поплескавши його по спині. — То на сварку.

— Знаю, знаю, але що його сваритися, коли потім усе одно треба миритися?! Та я й без дзеркала парубок — що треба. Правда? — Богдан уступив матері місце.

— Ой, хлопче, з малого казала тобі: женячка — гірше, ніж срачка, а ти отак узяв і послухав! — сміялася й собі Корнелія, підводячи губи блідо-перламутровою помадою. — Зав'язується твоє парубоцтво.

Корнелія чула себе щасливою. Вона й справді збиралася в місто, як до вінчання: за місяць Богдан мав женитися. Вони йшли вибирати весільний костюм.

Дивилася в дзеркало і, може, вперше за багато років не відчувала відрази до свого дуже повного тіла, виокруглілого обличчя, а найдужче — слоновості ніг.

Колись її прудкі ноги змагалися з прудкістю ніг лісової косулі, а тонкий дівочий стан чоловічі очі деколи плутали зі станом берізки.

Та бац... Усе минуло. Котра береза молодою не пішла на хрест посеред лісу — постаріла й розсохлася, як зістарілася Корнелія, а котра косуля й вижила — стали її швидкі ноги вудженим м'ясцем — найсмачнішим мисливським делікатесом.

Хіба вгадаєш на сході сонця, що з тобою буде під смеркання?

Вони повільно йшли містом: завтрашній наречений і його мама. Богдан тримав Корнелію під лікоть і торкотів, як шестилітній хлопчик: безугаву, перестрибуючи з одної думки на іншу, так що важко було встежити за його логікою.

Та, власне, вона й не намагалася. Слухала себе й тепло, що розливалося всередині душі, — й укотре беззвучно повторювала: щаслива, я щаслива.

Місто, яке було їй чужим із найпершого дня, сьогодні здавалося, нарешті, рідним.

Париж у мініатюрі? Відень? Можливо, коли Париж чи Відень були іще маленькими, вони й виглядали подібно до сьогоднішніх Чернівців. А може, це придумали ті, хто ніколи не ходив вулицями Парижа? Та хай буде.

Напевне, й справді в давніші часи це компактне місто з легкої руки Стефаника називали містом "недібраної трійці: кущів, якихось міністерських чиновників і Ольги Кобилянської" {{ З листа В. Стефаника до О. Кобилянської. }} і замітали вулиці букетами троянд. У кав'ярнях щоранку продавали свіжі газети з усієї Європи, пахло справжньою бразильською кавою й бухарестським ромом, грала циганська музика в ресторані готелю "Брістоль" чи рвали струни глинницькі цимбалісти на площі перед цісарським університетом, а Панською вулицею під білими парасольками й прозорими капелюшками дефілювали білі панянки, що могли вільно розмовляти щонайменше трьома мовами.

Чого не вигадаєш по всьому?

А нині облущені фасади престижних колись будинків сміються жовтозубими левами й посірілими гераклами, облізлими каріатидами й зустрічають засцяними під'їздами в самісінькому центрі. Теперішня місцева знать чваниться не кількістю мов, якими вона послуговується в побуті, а кількістю орендованих кіосків на Калинівському ринку — розсадникові новітньої зарази від заїжджих з усього колишнього Радянського Союзу "гастролерів". У серці Буковини вже давно не гастролюють ні Рубінштейн, ані Лисенко, ні Ліст. Новий Франко іще не народився, а про багатотисячну зустріч Івана Яковича на залізничному пероні давно забулося, хіба що молоді амбітні краєзнавці здувають порохи з пожовклих газет і

подеколи з певною точністю, а ще більше — домішком власної фантазії реставрують події не такої далекої, як забутої давнини.

Фантазія — це не правда. А правду вона колись бачила на Писаному камені під товщею вигорілого моху, коли натрапила на видряпаний напис: "Ольга Кобилянська Василь Стефаник 1899 р."

А це місто, заледве не облисіле два роки тому від розлитого ракетного палива, все більше окуповують рекетири з повіями й торгаші з міліціонерами. Корнелія іноді думала: чому ці Чернівці, наче змащену медом жінку, так люблять військові й міліція? Але нічого, окрім того, що місто, мабуть, дає їм велику поживу, не придумувала.

Та сьогодні їй якось і не хотілося згадувати те, з чим вона мовчки й без любові мирилася багато-багато років, — майже рівнинний ландшафт, нафарширований добрим десятком мілітаризованих підприємств, вологий від частих затяжних дощів запах вітру з Прута, стара Цецинська телевежа.

Лаковані босоніжки Корнелії навіть і без підборів вибивали веселу витинанку по старій міській бруківці. У такт гупало й серце: "так-так".

Сьогодні назустріч ішли самі веселі й самі доброзичливі люди, без задавненої чванькуватості на обличчях:

мініатюрна жінка з немовлям на руках посміхалася приязно й відкрито;

двійко однаковісіньких дівчат із заплетеними в коси маками по черзі злизували одне морозиво;

білий мов туман дідок із ціпком дріботів, муркочучи під ніс щось нерозбірливе, але приємне.

Десь її, Корнелиного віку, високий худий чоловік із великою родимою плямою на лівій, ні, правій щоці, дивлячись собі під ноги, йшов просто на них із Богданом. У правій руці чоловік тримав довге, як жердка, древко зі згорнутим синьо-жовтим прапором. Його права рука була без великого й вказівного пальців.

Корнелія відчула, що земля повільно зм'якла, а потім раптово розверзлася під її важкими слоновими ногами. В безодню розверзлої землі вона падала недовго. Встигла лише почути короткий і глухий крик сина:

— Мамо!!!

— ХОДІМО ДОДОМУ, сину… — перше, що сказала Корнелія, розплющивши очі й роздивившись довкола.

Вона напівлежала-напівсиділа на лавці в скверику біля університету, а біля неї плакав дорослий чоловік — доцент цього університету. Заплаканий чоловік був її сином.

— Мамо… — син дивився винуватими очима, повними сліз, і гладив її плечі й руки. — Мамо… Що тобі було, мамо? Я так злякався! Ми йшли-йшли — й раптом ти впала просто на бруківку… Ходімо додому. Костюм купимо іншим разом. Ще є час. Зараз покличемо лікарку, ти полежиш, відійдеш. Добре? Не лякай мене, мамо…

"Боже, йому тридцять років, а він — дитина-дитиною, — із жалем подумала Корнелія. — Даремно я його виховувала, як дівчинку".

…Корнелія пролежала в спальні до пізніх сутінків. Кілька разів вона поривалася щось відшукати в шафі для одягу, але, порившись між акуратно складеною білизною, знову вертала до ліжка.

Праворуч від ліжка стояло велике дзеркало. Вона сідала перед ним, нахилившись так близько, що чоло торкалося скла, й некліпаючими очима довго вдивлялася в нього, ніби хотіла побачити там іще когось, окрім себе.

Лягала й дивилася в стелю.

І знову вставала до шафи.

А коли крізь фіранки пробився вечір, Корнелія вийшла у вітальню.

Богдан лежав на дивані із закладеними за голову руками.

Стос нечитаних газет валявся на підлозі.

Десь під стелею дзижчала заблудла в кімнаті оса, а з кухні чулося часте капотіння води.

— Я мушу тобі дещо розказати… — тихо сказала, сівши коло сина.

2

…УЖЕ ТРЕТЮ ДОБУ Корнелія не їла, очей не склеплювала, людського голосу не чула й свіжого повітря в грудях не мала. Лише пила несмачну, бо задавнену воду, била на собі воші й дослухалася гробової тиші довкруги.

На білому світі стояла велика спека, а останні дні, видно, були ще спекотнішими, бо тут, два метри під землею, без вікон, без дверей, лише із задраяною із зовнішнього боку лядою й вузьким-вузюським — на ширину долоні — "комином" для повітря в стелі, було справжнє пекло.

"Для когось це — земля під ногами, а для мене — стеля", — думала обезуміла від чекання й невідомості Корнелія, прикладаючись ротом до "комина". Намагалася дихати глибоко й нечасто. Та в груди вливалося душне сухе повітря, що втрачало природний смак, поки проходило "комин".

Дихання через "комин" не приносило полегші. Корнелія підставляла широко відкритий рот, хапала задуху повітря, а потім намагалася дивитися одним оком крізь трубку вверх.

Тонка як нитка смужка світла все ж пробивалася в темряву криївки.

По цій білій нитці дівчина орієнтувалася в часі.

Там, над землею, сьогодні субота.

Корнелія перехрестилася, виказала "Отченаш" — і заплакала.

Там щось сталося недобре, інакше б вона не сиділа три доби, живцем замурована під землею. До того ж смужка світла, що тяжко пробивалася зверху, сьогодні виглядала найтоншою. А це значило, що їй подали знак про небезпеку, прикривши "комин", замаскований під дупло в старій груші на обійсті Калини Климихи.

Той, кому подавали знак під землю, знав: при прикритому дуплі нема права рипатися з криївки, а хоч би до самої смерті.

Корнелія спробувала вловити очима нитку світла. Тепер вона їй видалася ще тоншою.

Дівчина перестала плакати — лише відсунулася від "комина" й почала розплітати косу. Чесання коси завжди вгамовувало нерви й давало ясність думки. Та сьогодні вгамувати нерви не вдавалося. Вона вже висмикнула з корінням добрий жмут волосся, не відчуваючи, проте, болю, заплела й знову розплела косу.

У голові все одно зяяла дірка, малесенька дірка, така, як колись у грудях Максима — "Клена" — від кулі, й через ту дірку розбігалися всі ясні думки, що іншим разом могли би заспокоїти Корнелію.

Знала напевне лиш одне: без якоїсь дуже важливої притичини ніхто б не залишив її саму на три доби в криївці без права виходу.

Коляй повинен був повернутися ще два дні тому з наказом проводу.

Калина ж мала подати знак до виходу вчора звечора або сьогодні зранку.

Коляй не повернувся.

Климиха, замість відкрити зовсім, прикрила дупло.

Учора під вечір із "комина" потягло горілим. Отоді Корнелія, може, вперше відчула страх.

Вона знала, яка судьба чекала тих, хто перебував у "домашніх" бункерах, коли облавники підпалювали сільські обійстя: смерть під землею через задуху.

Колись Корнелія добре вивчила господарку Калини Клим, де розташовувалась найбільш законспірована криївка надрайонового провідника — друга "Берези". Скільки разів носила вона таємні листи — ґрипси в хату Калини, не підозрюючи, що за нею хтось спостерігає крізь шпари Климишиної стодоли!

А тепер вона не сміє пробратися в стодолу, щоб дізнатися, чи лишився хто живий на тій землі, яка стала для неї стелею.

...ОБІЙСТЯ КЛИМИХИ — крайнє на голому мов долоня сільському горбі, під самісіньким лісом: хата — на дві кімнати з ґанком, стайня, стодола й дуже занедбане подвір'я.

Климиху в селі називали нехлюєю через її нехіть до порядку в господарці. Між тим, непорядок був лише на подвір'ї. Хата ж сяяла чистими стінами в вишитих жовто-багряними кольорами й мережаних білим по білому рушниках та вималюваними на комині зеленими півнями.

"Калино, чого то у вас когути зелені?" — питали господиню подорожні, що простували з Березова в Білий Потік чи навпаки, й Калина всім відповідала однаково:

— Бо так мені ся хоче!

Зате нехлюйство на Калининому подвір'ї не мало міри:

дерев'яні бочки,

гірлянди нанизаного тютюнового листя,

дрова,

різносортна деревина — обрізні дошки, смерекові й букові ковбки, латки й стовпи для парканів, тички з немолоченою квасолею…

Все це, перемішане одне з одним, валялося довкруг стодоли й стайні в такому гармидері, що годі було збагнути, як Калина дає тому раду й безпомильно знаходить потрібні їй речі при першій же потребі.

Розміщення садиби на межі двох сіл робило свою справу: довгі-довгі роки — ще від Польщі, у війну й тепер, при совітах, — Климиха залишалася сторожем людського добра на двоє сіл: Березів і Білий Потік.

Який подорожній не топтав гостинець — не минав Климишиної хати, щоб не напитися води, не лишити на збереження мішок із мукою, підводу деревини чи просто погомоніти, перш ніж пуститися знов у дорогу.

Та найбільше на Климишиній садибі було кушуру — сухого кукурудзяного бадилля. Калина здавна мала добру механічну січкарню, отож ґешефт її простий і без обману: вона міняла січку для худоби на кукурудзяну муку. Муку міняла на хустки, килими, ліжники, сапи, борони, сокири та інший потрібний крам — і з того жила.

Калина мала велику перевагу над усіма іншими ґешефтарями краю: вона ніколи нікого не дурила. Через те в неї завжди завізно.

Нова влада претензій поки що не мала, оскільки Климиха справно платила податки; її нахвалювали люди, й чіплятися до неї не було причини: совіти хотіли показати, що хоч таким чином — дрібною лояльністю — покращують враження про себе, яке склалося тут в місцевого населення за роки совітського панування.

Отож, кушур до Калини звозили чи не з чотирьох сіл і всіх довколишніх хуторів. Ним був забитий оборіг, стайня й стодола, а від стодоли вздовж паркану метрів на двадцять також тягнулися приперті до жердки з двох боків копи кукурудзиння.

Коли Корнелії нарешті довірили таємницю надрайонової криївки, вона доволі нелегко пройшла короткий, але виснажливий шлях із Климишиної стодоли сюди, під землю, яка тепер стане її могилою.

У задній стіні стодоли відбирали три копи кушуру. Далі метрів з десять треба було йти навприсядки темним пахучим коридором із кукурудзиння по два боки жердки, тоді — шукати місце прихованої ляди, крізь яку спускалися в криївку.

Усе це, ясна річ, робилося в повній тиші й темряві, оскільки ні про яку свічку чи інше світло не могло йти мови. У криївку можна було втрапити, подолавши дерев'яну драбину з трьох перекладин і тримаючись за глиняні стіни, укріплені деревом.

Ті, хто знав про цей бункер, жартома називали його між собою "три по два": довжина, ширина й висота криївки дорівнювали рівно двом метрам.

Під правою від входу стіною стояв двоповерховий тапчан, прямо — малюський столик із гасовою лампою, в лівій стіні —

видовбана для харчів ніша, під драбиною — бідон із глухою накривкою, що служив нужником. Просто над тапчаном, у "стелі", починався "комин" для надходження свіжого повітря.

Друг "Береза" називав його трембітою, оскільки своєю формою, точніше довжиною, він повторював трембіту, щоправда, діаметр "комина" був трохи більший. Кінець сягав дупла старезної, вже майже всохлої, груші, що росла якраз у кінці Климишиного подвір'я.

У криївку надходило небагато повітря, але на ніч чи на один день його якраз ставало, щоб не почувати себе геть кепсько.

Тепер же, після трьох голодних і нервових діб, у товаристві блощиць і вошей, що ходили пішки по тапчанові, накритому вовняним коцом, Корнелії здавалося, що вона зімліє, щойно вхопить повітря на землі.

Та на землю ще треба вибратися.

Вона давно так довго не перебувала в закритому просторі. До того ж — без руху, без живого звуку. Корнелин хліб — нічні дороги, ретельно заховані на тілі повідомлення, знайомі люди й максимум обережності. Усі роки, відколи стала на цей шлях — шлях змагання з червоним ворогом, — вона була особистою зв'язковою між двома надрайоновими провідниками: другом "Березою" й другом "Кленом". Її природна винахідливість і воля ні разу не зрадили.

Але чим далі — тим менше залишається кому носити донесення "Берези": друг "Клен" із простреленими як решето грудьми похований у Сторонецькому лісі, під розрослою калиною над урвищем.

Господарі явочних місць пасуть білих ведмедів, а її колишні чорноброві соколи-наречені чекають — не дочекаються тоненької свічечки в поминальні дні над своїми могилами, розкиданими по лісах і видолинках її солодких Карпат.

Вона втрачає пам'ять, коли намагається згадувати, де хто похований: стільки їх, молодих побратимів, чиї кістки сусідять тепер із буковим та смерековим корінням. Один час Корнелія таки блудила лісами, згадуючи місця поховань. Та з часом стежки заростали, могилки западали й рівнялися із землею, березові хрести перекошувалися — й Корнелія з жахом думала, що не встигає навідуватися до місць убієнних.

А що буде, як мине багато-багато років? Хто згадає ці місця, коли про них і тепер мало хто знає, окрім свідків? Хто направить і перев'яже барвінком хрести?

Її молоді братове без вагання склали свої буйні голови, а червона гадина розлазиться в усі шпари — й ніхто не може її спинити.

Ще три роки тому, коли Корнелії було сімнадцять, рій хлопців гудів за нею, де б вона не з'являлася. Тепер же заплітає свою товсту косу — й не знає, чи буде кому розплести її: викосили хлопців, неначе косою. А на тих, що лишилися по довколишніх селах, Корнелія не має серця: вона не знає, чи можна їх допустити до своєї коси —

вони не були з нею в лісі,

не ридали в кулак над пораненими й убитими,

не місили з нею сніги й не спали в листі,

не били воші по криївках

і не їли воду, запиваючи її водою.

Вони їй не пара, бо не розуміють, що відбувається навкруг, тільки мовчки кладуть у червоний хомут свої покірні шиї. А вона цього не розуміє.

Коли вперше Корнелії довелося самій сидіти добу в криївці, вона найбільше боялася за своє волосся: щоб не вчепилися воші. А тепер, по роках досвіду, найперше натерла волосся нафтою з лампи. Знала, що воші до кіс не дійдуть. Зате цілодобово, а найдужче — вночі кусюча нечисть бешкетувала на тілі. Корнелія за три доби роздерла шкіру до крові, але то не допомагало — й учора вже змастила нафтою груди й спину.

Першу добу вона подумки сварилася з другом "Березою", а швидше, із Климихою-нехлюєю, що так запустила криївку. Хоча Корнелія знала, що схованка в Калини використовувалася дуже рідко, й то в крайній потребі. То й не дивно, що в ній розвівся такий звіринець. Якби раптом із якогось кута зараз виповзла гадина, вона б здивувалася мало.

Та сьогодні, на третю добу чекання, Корнелія про сварку з "Березою" чи Климихою не думала. В якусь мить спаралізував страх, що її могли живцем закопати отут, за два кроки від гостинця з Березова на Білий Потік, за крок від лісу, щоб не мати клопоту й мороки з її легалізацією.

А в тому, що йшло або до смерті, або до легалізації, Корнелія не сумнівалася. Не знати, чи є ще кому подумати про Корнелину легалізацію, а про смерть думати не треба: варто лишень лишити її під землею.

Вилізти з криївки вона не вилізе: ляда прикинута зверху кушуром. У цьому — весь секрет Климишиної схованки: ніхто не міг несподівано потрапити на очі чужинцю, вибравшись із криївки без команди на те. Кричати крізь "комин" вона також не докричиться: він, хоч і схожий на трембіту, та не трембітає.

А криївка — акурат відповідає труні, хоча труна не така широка й не така висока, а решта — могила. Якби криївка причаїлася в лісі, Корнелія не послухала б заборони й уночі хоч на пару хвилин — а вийшла би з-під землі. А тут, навіть коли б могла відкрити ляду, прикинуту кушуром, все одно не сміє показати носа: а якщо там засідка, а може, лиш чекають її виходу просто в руки звіра? А якщо коридор із кушуру розбили, вона що, отак виросте собі з-під землі, мов гриб?

А може, Калинину господарку спалили?

Недаремно ж учора з "комина" несло горілим. Добре, що димом не задушилася.

Коли б вона тепер була там, не ломила би руки від нервів. А так сидить, закута двома метрами по три рази. Може, як павук, лізти догори; може вздовж ходити, а може впоперек. Більше нічого не може: нема де.

Такі нерви й такий страх мала два роки тому, навесні, перед самим Юрієм, коли чекала в Чорному Потоці зв'язкову з Косова.

Чекала в призначеному місці день, чекала другий.

У неї закінчилися харчі.

Лісами ходили облавники.

І вона подалася в село, лишивши умовний знак, що її слід шукати поблизу. Украла, Боже прости, коло крайньої хати сапу, зав'язала голову по-молодицьки й пішла поміж людські обійстя. Знала, що мусить бути на виду, щоб її могла знайти косівська зв'язкова.

її зірке око пасло городи. Але в Чорному Потоці на тридцять хат люду городи вже завесновані. Похнюплена Корнелія хотіла вернутися назад, коли око зачепилося за зораний, та не оброблений город коло щойно збудованого будинку з різьбленими стріхами й низьким парканом.

Високий ґазда в вишитій жовтим сорочці і в перекошеному зеленому капелюсі дивився весело, а говорив іще веселіше:

— А може, ти, дівко, ґаздівського хлопа собі шукаєш, а не роботи? Хто тебе знає? Та як хочеш робити, то роби. Багато не заплачу, але солонини кавалок і чвертку меду дам, як завеснуєш мені цих пару соток за два дні. Жінка моя вломила ногу, а я лиш уночі з лісу, із бутина {{ Бутин (діал.) — лісорозробка. }} прийшов. А Юрія — на носі. Ще такого не було, щоби город у мене до Юрія не веснувався.

Корнелії в той день здавалося, що сапа в руках літала, й серце з переживання літало попід самий борлак, і очі перелітали почерез паркан, мов яструби, але страху не година була побороти: зв'язкова барилася на три доби. Якщо її взяли емґебісти… Якщо тикали голки під нігті… Клали пальці в двері чи рвали волосся… Вона могла признатися. І Корнелію візьмуть на цьому городі голими руками.

Ґвера в неї немає — боронитися нема чим. Але ж є сапа — нею можна нападати, — думала, вибиваючи рядочки під бараболю.

— Агій на тебе, дівко, — сказав на ранок ґазда, — що ти якась така люта до роботи?! А як до чоловіка така люта будеш, то спокійниться, біднятко, до року.

— Устидали би ся, Даниле, таке говорити! Не видите, дитина іще, хоч по-молодицьки завита?! — казала ґазді його ґаздиня, сидячи на призьбі з ногою в гіпсі.

— Таку дитину мати — жінки не треба, Параско. Але ти не від того, — а далі звертався до Корнелії: — Роби, дитинко, роби. Як буду другий раз женитися, закличу тебе на весілля голубці крутити.

Сапа літала в руках їй дотри, доки не заздріла через паркан молодицю в білій хустинці з кошиком квасолі.

— Чи не обміняєте, ґаздине, фасулі на кукурудзяну муку? — запитала молодиця зігнуту над городом Корнелію, а потім, упізнавши свою зв'язкову, засміялася сама до себе. — А ні — то приймайте на роботу.

…Корнелія знову розплітає косу. Чує, що тугий клубок стоїть упоперек горла, а попід груди розливається холод і щипає кожну клітину. Вона боїться. Боїться страшної, а головне — непотрібної смерті в темені й задусі Климишиної криївки.

Корнелія не має смілості заподіяти собі смерть, щоб мученицьки не вмирати в чорній земляній гробниці. Не має також відваги битися в істериці й нервах, по-вовчому завиваючи від плачу, щоби хоч відганяти думку про смерть.

Вона дивується: колись, на першому вишколі, її вчили плакати в разі небезпеки. Учителькою була знаменита в їхніх

краях колишня актриса коломийського театру. Та театр у Коломиї закрили. І пані Стефанія пішла вишколювати повстанців. Вона вчила дівчат — зв'язкових різних імітацій на випадок нежданої зустрічі з ворогом.

Пані Стефанія тоді хвалила Корнелію за швидке вміння перевтілюватися:

— Тобі би бути артисткою, Нелю, — називала зменшеним, мало не театральним, ім'ям. — Повтори, будь ласка, сцену зненацького переляку… О, так, так… Тепер сльози, в тебе розбита нога, тобі боляче, так… Ти йдеш з похорону, ти щойно поховала тітку, ти вже не можеш плакати, але й говорити не можеш. Даєш пояснення крізь схлипи. Ще раз прошу заїкання… Пам'ятай, ти — глибока заїка, щоб видобути слово, тобі треба цілу хвилину… Так… Молодець! Чудово!

Нині жива смерть дихає в груди, а вона не може видобути з себе ані сльози. Глуха безвихідь заціпила їй тіло, що не має сили хоча би на плач. Бо ж навіть коли б якимось чином змогла подужати ляду, вона не має права ослухатися наказу не виходити з криївки до відповідного часу.

О, якби вона не в криївці! Та ще отут, на людській садибі…

Давно минув той час, коли бункери копали по лісах. У лісі, після десятка-другого облав, бункерів лишилося стільки, що пальців одної руки буде забагато, щоб їх перерахувати. Надворі стоїть 1950-й рік. По лісах лишилися найзапекліші.

Інших — виловили.

Ще інших — із примусу чи зі слабкості продали вчорашні свої.

Одних — постріляли.

Других — заслали в тюрми чи в Сибіри.

Дехто, кажуть, прорвався за кордон,

дехто — правдами-неправдами легалізувався в новому житті, чекаючи слушного моменту, щоби знову витягнути ґвери.

Хоча на те надії мало.

Та залишалася жменя камінних, як їх назвав одного разу друг "Береза". Корнелія належала до цієї камінної жмені.

До неї давно дійшло, що справа програна. Дійти дійшло, але вірити в програш не хотілося. Вона не могла безчестити себе й свою фамілію страхом перед неминучою й остаточною поразкою. Але Корнелія ясно розуміла — якоїсь днини треба буде сказати собі: "доста!", все!

З Коляєм давно все переговорено: вони будуть із провідником "Березою" до останнього. А як вже й друг "Береза" скаже "Доста!", то лиш тоді послухають його команди.

Хоча… Хто знає, як воно повернеться? Її товаришка Марічка — дружина чотового "Остапа" — також думала бути до останнього. А судьба розпорядилася по-своєму. Облавники йшли слідами. Марічка з "Остапом" знали, що спасу на цей раз не буде. Вони вилізли на граба, обв'язалися обоє гранатами й підірвали себе й своїх переслідувачів, аби не датися в руки живими й не розлучитися одне з одним.

А в Марічки під серцем билася дитинка...

"... Якщо до ранку ніхто не прийде, буду вибиратися з цеї домовини сама, — сказала собі Корнелія, вкотре заплітаючи косу. — Я живцем умирати не хочу. Попадуся в руки облавників — значить, така моя судьба. Вирятуюся — друга судьба. Два рази ніхто не вмирав. І я не буду".

Вона ще не спала, коли зверху почулося шарудіння, хтось скидав кушур і шукав кільце від ляди. Корнелія скочила з тапчана й стояла завмерла, аж поки згори не почувся голос Коляя:

— Дівко, ти жива?

Корнелії здалося, що Коляй питав чи то з надсадою, чи з незадоволенням. Може, їй так лише здалося?

— А ти хотів, аби я була вмерла?

Вона все ще боролася з тугим клубком напруження в горлі, через те відповіла з обидою.

Тим часом за Коляєм у криївку спускався ще хтось. Коли очі звикли до світла лампи, вона впізнала його: Юрко Гриб, зв'язковий із Буковини.

По кількох хвилинах розмови Корнелія знала все. Було майже так, як вона передчувала.

Дві з половиною доби емґебісти висиділи на обійсті Калини Климихи. Чи то була звична засідка, чи, може, пронюхали що про криївку, але четверо солдатів із одним офіцером

пильнували всю господарку так, що навіть кроти рили свої нори під недремним оком облавників.

Калина два дні підряд провітрювала на обійсті джерґи, коци, укривала, килими, хустки, запаски, сардаки, кептарі й усе, що могло бути видко здалеку — з гостинця, й зблизька — із лісу, начебто й не зважала на військових людей, що пленталися під ногами. Жердки з домашнім крамом були повсюди. Вони тягнулися аж до старої груші в кінці городу. А вчора облавники розіклали ватру коло груші, щоб засмажити молодого баранчика з Климишиної стайні. Через те й несло димом.

Одне слово, криївка може бути "засвічена". Але якщо й ні, то їм у ній все одно не бути, — друг "Береза" віддав команду теренового проводу — осьде його ґрипса: пробиватися на Буковину й легалізовуватися там під будь-яким приводом. Ще краще — податися в Донбас на шахти. А ось розписана другом "Березою" структура майбутнього зв'язку: найтаємніші, бо давно законспіровані, явки, адреси надійних, дуже надійних і найбільш надійних людей. Проте слід налаштуватися, що зв'язок у ближчому часі відновлювати не варто. Для них трьох — метрики, трохи грошей. А загалом — діяти на власний розсуд, але обов'язково на виживання.

За старшу лишається Корнелія.

— Найважче буде перейти ближні села — скрізь облави. Розправляються з останніми повстанцями, — вперше подав голос Юрко.

— Це вони так думають, що з останніми! — Корнелія перебила Юрка. — Від цих останніх їм іще не раз ікнеться, — ніби пригрозила комусь.

Юрко стиснув їй лікоть.

— Треба придумати якийсь простий, але легальний спосіб переходу на Буковину, щоб не дрижати на кожному кроці при виді живої людини, — уточнив буковинський зв'язковий.

— Ми придумали два, — продовжив Коляй. — Один дуже простий: женемо корову на продаж у Джурів.

— Що? Троє люду женуть одну корову?! — сплеснула руками. — Ви здуріли! — мало не сміялася.

— А другий… — Коляй загнувся. — Другий — трохи хитріший. Ведемо слабу сестру, ну, тебе, до ворожки в Кути.

— Попід руки ведете, чи як? — уже не на жарт знервувалася. — І чого це двоє хлопів ведуть одну дівку, коли вона сама йти година?! Чи ви хочете сказати, що ваша сестра слаба на голову й треба її зв'язати?

— Ну, щось коло того… Ти ж у нас маєш дар переінакшуватися… — озвався Юрко. — Дурне, правда. Та й то треба ще вміти показати, що ти слабий на голову.

— А що на це сказав друг "Береза"? — поцікавилася Корнелія з іронією в голосі.

— Усе складається так несподівано, що ані провід, ані друг "Береза" не мали чіткого плану нашої легалізації.

Занадто довго ми були в лісі… Але друг "Береза" сказав так: "Я цілком покладаюся на Корнелю, себто на подругу "Ялину". Вона придумає щось розумне й переконливе", — було видно, як важко даються ці слова Коляєві. — Та поки ми з

Юрком із лісу дивилися на облавників у Калининому обійсті, самі ж і придумали про корову й про ворожку. Нам би до Кутів добратися. А там через кладку — Буковина.

Корнелія на те не сказала нічого. Було ясно, що з такими легендами далеко не зайти. А йти треба легально. Вулицею. Гостинцем. Шляхом. Будь-де могли спинити. Запитати. А вони що, корову ведуть утрьох?! Корова не бик, на кожну ногу хлопа не потребує.

Ворожка? Як дівка слаба на голову, то чого її до ворожки не мама веде? Не сестра? А Юрко Гриб із румунським своїм говором.

І свою нібито слабість на голову, якщо погодитися на їхній план, вона має показувати перед Коляєм?! Чинитися недоробленою чи такою, нібито її мама маковинням поїла?!

Вона за Коляєм умирає, а сказати не сміє: не хоче ворушити давню рану.

У Коляя нерівно билося серце до іншої — до Анни Зорівчак. Та дві зими тому не стало Анни: вислідили, коли верталася до лісу, підстрелили й мертву на огляд виставили під школою в Нижньому Яблунові, звідки була родом. Люди відмовляли стару Зорівчачку признавати доньку — не відмовили. А ті двоногі пси й поховати тіло не дали, й усю родину — тринадцять душ — вивезли, навіть калічку — безруку наймолодшу доньку, забрали.

Коляй по тому — ніби з ума зійшов: мстив самоправно й жорстоко, не питаючи на те дозволу й не ставлячи до відома провід. Його помста не мала ні логіки, ні плану, через що зачіпала чи позбавляла життя не завжди винних людей. Тоді в

своїй гарячці Коляй натворив такого, що надрайонова служба безпеки хотіла його віддати під суд, не зважаючи на його тяжке поранення.

Те все могло добром не скінчитися. Але заступилися всі зв'язкові — й Коляя з командира сотні перекинули в зв'язкового.

Якщо вже казати всю правду, то це Корнелія головним чином виплакала перед надрайоновим провідником, а той — перед проводом прощення для Коляя. І він про це добре знає.

Тоді вона впала в ноги другові "Березі" й просила так, що від її слів міг зм'якнути камінь.

Провідник уперше кричав на подругу "Ялину", яку цінував чи не найбільше з-поміж усіх зв'язкових:

— Ми ж не мали наміру ліквідовувати оту засранку — вчительку з Ясенова! Вона лиш місяць, як звалилася на діточу голову з тої Полтави. А тепер нам приписують і трупи з криниці в Березові, й двох повішеників з-під Шепота. Кому я буду розказувати, що ми не давали команди на її ліквідацію? Кому я буду розказувати, що Коляй здурів від горя й сам чинить помсту над тими, над ким хоче? А він же сотенний! За ним люди!

Корнелія стояла на колінах і плакала:

— Друже "Березо"… Василю… А хто нам що казав, коли без суду й слідства закатрупили Ольдзю лише за те, що вона сестра чотового "Орла"?!

А хто перед нами сповідався за Шевчуків, яких замордували просто так, щоб потім спих нути на нас невинні жертви? Ви забули, що це зробили стрибки?

Ви забули, що наших татів і мамів гнали до сільради під конвоєм, як худобу, записуватися в колгосп?

Ви не пам'ятаєте, як Аннина мама рвала на собі волосся коло мертвої доньки, а той двоногий пес плював на неї й обзивав її сукою?! А вона восьмеро дітей родила! І трьох — нам віддала.

Ви не знаєте, що церкви наші позабивані навхрест дошками, а ті, що відкриті, — по-якому там читають молитви?! А де наші панотці, ви також забули?

Як не Коляй, то хтось інший усе одно накинув би мотуз на шию тій учительці, бо вона, замість рахувати, вчила наших дітей, що Бога нема й нема України. Ви забули?!

— Нічого я не забув, "Ялино"… Але я не хочу ходити з гріхом на душі, поки ходжу цим світом. Цей час минеться — й хтось колись буде перебирати наші кістки. Я не хочу, щоб ними трусило від прокльонів. Добре було би, якби біле було білим, а чорне — чорним. Але так не є. Нас стільки разів за цей час обдурили з усіх боків, що не хочу, щоб ми ще й самі себе дурили.

А те, що ти любиш Коляя — знаю. І лиш задля тебе не віддам його під суд. Та стережися серця, дівчє. Воно — великий невольник і ворог…

У якімсь часі по тому Коляй відкликав Корнелію на край поляни, де вони стояли табором, і, боляче стиснувши руки, сказав:

— Я сам міг себе відстояти! Зрештою, я готовий був піти під суд. Не треба ні за кого просити, коли тебе не просять… Я тебе не просив заступатися. Все одно колись умру. Яке то має значення, коли?

— Може, нема значення коли, але важно, від кого. То чому ти хочеш кулі від своїх? — лише й запитала, ображена.

Так і просиділа цілу ніч під буком, не маючи сили спуститися в бункер, щоб нічого не пояснювати подругам — зв'язковим.

Ніщо відтоді не змінилося між Корнелією й Коляєм на краще. Може, навпаки…

Коляй, як здавалось іноді Корнелії, таїв до неї глуху неприязнь через те, що стала його заступницею. Бо вийшло, що саме їїслово переважило присуд СБ. Хоча… Це так давно було. Він міг би й оцінити її вчинок і принаймні не вдавати, що дується.

За що йому дутися?!

Час від часу Корнелія відчувала, що Коляй хотів би з нею говорити тепліше, ніж говорив на краю просіки. Але оте прокляте заступництво стояло між ними.

Скільки вона не думала й так, і сяк — не могла зрозуміти, що ж такого поганого вона вчинила? Що виплакала йому життя? Та він і так заслужив жити дві сотні років. Тоді згарячу

могли виконати присуд служби безпеки — й кому б від того було добре? Що, москалів би в горах поменшало, чи вони добрішими до людей стали би, — бо, бачте, сотенний Коляй Вицига дістав кулю в чоло за самоуправство?!

А тепер він їй пропонує зробитися слабою на голову? Це теж його помста за заступництво?

Ні, це від утоми й перенапруження нервів. Вони давно змучені непевністю свого теперішнього становища й неясністю майбутнього. Коли б їм хоч трохи домашнього тепла та будь-якого постійного пристанівку, а не оцієї гонитви вже не своїми землями.

Ще пару років тому вони тут були господарі. А тепер-дикі звірі, неголублені, негодовані, незігріті. То вона хоче, аби не розігрувалися нерви, коли в потилицю щодня дихає смерть і женеться за ними десятьма парами коней? Їй самій іноді не вистачає терпіння, а вона від чоловіка хоче його?!

Це лише втома й настрій — і більше нічого, заспокоює себе Корнелія.

— ЯКА СЬОГОДНІ ДНИНА? — запитала після довгого мовчання.

— Субота, ні, вже заходить неділя, — відповів Коляй.

— Зле, — заговорила ніби сама до себе. — Сьогодні йти не можна. Сьогодні пролюдний день: для гостів, для церкви, для родини. Підемо завтра.

— Як завтра? — перепитав Юрко. — Завтра нас можуть підсмажити чи димом викурити, як ос із гнізда. Завтра — ні! Йдемо сьогодні, — вперто наполягав.

Корнелія мовчки нарізала на столі солонину. Коляй ламав хліб. Їхні плечі дотикалися одне одного. Вона чула, як шугає кров у жилах.

Вона відступила й подивилася на Юрка.

— Юрку, в неділю корову поженемо на продаж?!

— А що робити? — ніби запитав сам себе Юрко.

— Спершу думати, а потому робити, — відповіла твердо. — А поки надумаємо, їжте, хлопці.

Їм два рази казати не треба було.

Корнелію нудило від запаху солонини й бринзи — й вона сиділа на тапчані під стіною, тримаючи рукою голову.

"Це ж після трьох діб сидіння під землею моє лице, певно, таки схоже на лице мерця", — подумала, але промовчала.

Усі троє мовчали.

І раптом вона сказала:

— Кажете, зайшла неділя? Це добре, що неділя… дуже добре… А зараз я можу вийти звідси до Калини?

— Зараз можеш. Засідку зняли. Я тебе відведу, — запропонував Коляй.

— Поможи вибратися наверх. А до Калини піду сама. Затирайте тут сліди, збирайте речі, через годину виходимо.

— Що ти надумала? — запитав недовірливо Юрко.

— Ще не надумала, але можу, — вперше засміялася Корнелія. — Наперед хвалиться лиш дурний, — і ступила на східці.

На останній сходинці зупинилася:

— Ми зможемо одну добу скористатися криївкою, що під гуком?

— Добу зможемо. Але не більше, — Коляй відкрив ляду й тепер обома руками тримав Корнелію за плечі. — Тримайся за мене. Тут темно.

— Тримаюся, тримаюся. За кого мені ще триматися… — зітхнула й зникла за ним у темряві кукурудзяного коридору.

…У криївку під гук пробиралися мовчки й швидко, але як ніколи обережно. Ніч була місячна, ясна, так що не довелося блудили зарослими лісовими стежками.

Юрко з Коляєм несли на плечах двоє бесаг із речами. Корнелія йшла з відром сливок, що їх дала в дорогу Климиха.

За короткий час минули межу між Березовом і Білим Потоком, перейшли Білий Потік і опинилися під Верхнім Яблуновом.

Гук починався зі скали над самісінькою дорогою, що вела з Білого Потоку до Верхнього Яблунова.

Пахло ранньою осінню.

Звучно шумів водоспад і верхів'я букового лісу.

Одинокі сови лякали слух несподіваним шурхотом.

Злодійкуватий місяць плив поміж хмарами, ніби дрочився з усіма, хто тепер у дорозі.

За інших обставин можна було би припертися до бука й пересидіти решту ночі, вгорнувшись куфайкою чи кептарем або зарившись у тепло нагорнутого листя, а вранці схопитися, збігти до водоспаду, облити себе морозною водою — й піти далі, зганяючи короткий і тривожний сон.

Раніше також було небезпечно, але сьогодні небезпека така, що треба сторонитися кожного звуку й кожного скрипу. День тепер не помічник, лиш ворог. Але треба щось придумати, щоб день із ворога зробився приятелем. Що б то ще придумати таке, щоб воно не викликало незгоди Коляя й Юрка, а з іншого боку — не викликало підозри ворога, що, може, вже йде їхнім слідом?

Виснажлива ніч скоро добіжить свого кінця, настане день — свята неділя — й за ними закриється лаз криївки. І знову густий і затхлий морок закритого простору ляже на плечі важкою брилою.

За планом Корнелії в криївці треба буде сидіти добу, а потім — давати ногам поля.

Та поки що троє молодих і здорових людей вдихають гострі, смачні запахи передосіннього лісу, дивлячись на пінисті води невтомного водоспаду, — й кожен думає своє.

Вони перепочивали перед тим, як сховатися в бункері. Не змовляючись, відтягували той момент, коли треба закрити за собою лаз на волю.

Хоча… хтозна, де для них тепер воля — в криївці чи тут, під ногами?

— Кажи вже, що надумала, — перервав мовчання Юрко Гриб.

— Корову продавати не будемо, — почала Корнелія.

— Будемо продавати бичка, — докінчив Коляй.

— Ні, придуритися ґешефтарями тепер не вдасться. Цей спосіб давно відомий і їм, і нам. Таку брехню з продажем чи купівлею легко розколоти. Залишається хитріше: будемо кликати на весілля.

— Куди-куди?! — Юрко мало не вдавився ожинами, що навпомацки обривав круг себе.

— На весілля, — повторила.

Коляй засміявся так голосно, що луна подалася в скалу й вернулася назад.

— А ти будеш молодою? — чи то запитав, чи то ствердив Юрко.

— А чого ви смієтеся? — образилася Корнелія. — Я придумала добре. В таке може повірити навіть найзаклятіший емґебіст.

— Го-го! — присвиснув Юрко. — Ніби ти знаєш, у що він може повірити…

— Вони нам наступають на п'яти, а їй у голові весілля… — говорив Коляй, розшнуровуючи черевики. — Але жарти жартами, а хвіст — набік. Розказуй.

— Ви ще не чули, а вже гудите, — в голосі Корнелії дзвеніла образа. Та по хвильці мовчання вона озвалася знову. — Сьогоднішню неділю й ніч пересидимо тут. Трохи наберемося сил, а в понеділок підемо від села до села — нібито просити на весілля в Старі Кути до Василинки Федунякової. Я знаю, що в неї в цей четвер весілля. Юрко буде молодим, я — за дружку, Коляй за дружбу. Весільне вбрання я взяла в Калини. Так що все майже правдиво. Нам би дійти до Кутів, а там ноги поле самі знайдуть.

— А чого я молодим маю бути? — нерозуміюче питає Юрко. — Я вашого галицького звичаю не знаю, людей не знаю, ще по-румунськи буду просити. Ти що, не чуєш моєї говірки? Ні, ти придумала навіть дурніше, ніж ми з тою коровою. — Гриб чомусь сердився. — Та й хто по понеділках на весілля кличе? У мене нерви й так, як дріт натягнутий, а ти жартуєш із нами, чи справді віриш у таку дурницю.

— Ти дослухай до кінця, а потому будеш кипіти! — обірвала його Корнелія. — Нам треба лишитися живими й виконати наказ проводу — чи змагатися, хто з нас дотепніший?

У мене також нерви не на місці. Я за три доби невідомості три життя пережила, але що з того, що зараз я буду кипіти чи гудити ваш план з кутською ворожкою?

Кого ми тепер повинні звинувачувати, що не забезпечив нам надійного плану легалізації? Кого? Провід?! Та ми самі провід, коли нам довіряють самостійно придумати вихід. Проводові самому аби протриматися. А ми тут сваримося через те, що змучені й нервові, а не через щось інше.

Не сваритися нам, братчики, треба. Треба з розумом радитися, а не приймати рішення галай-палай. А нерви й злість не дають голові ясності. Так що не сварімося, а думаймо.

Вони також не пальцем роблені. Знають, що ми вдаємося до всяких хитрощів, як вдаються до хитрощів і вони. Тут уже пішла коса на камінь: вони знають, що нас ще трохи є і що ми хочемо лишитися живими, значить, будемо пробиратися туди, де зможемо бути убезпечені.

А ми знаємо, що вони на нас полюють зі страшною силою, й також хочемо обійти їх десятою дорогою. Тут хто кого перехитрить — а більше шансу немає.

— Слухай, ніколи не думав, що ти могла би бути адвокатом, — сказав дещо примирливим тоном Юрко.

— О, ти її ще не знаєш! — підтримав Коляй. — Адвокат Гершко з Косова піде на пенсію, коли наша Корнелія… — не закінчив думки.

— Гай, буде вам знущатися, — Корнелія явно не сподівалася на таку похвалу, через що загнулася. — А те, що ти, Юрку, говір не наш маєш, — навіть ліпше, на це і є мій розрахунок.

Сам дивися: Василинку Федунякову бере якийсь бессарабіянин із буковинського боку. Ну, вважай, твій родич. У сорок сьомому році, коли в Бессарабії був голод, Федунякові сусіди врятували його родину. То цієї зими ті люди з долу дісталися Старих Кутів, із віддякою прийшли, що не вмерли тоді голодною смертю. А хлопцеве око зачепилося за Василинку. Та й женяться вони в цей четвер.

У нас, Юрку, тут, на галицькому боці, весілля роблять посеред тижня, щоби в Божу неділю не грішити: ножем не рубати, не різати. А що людей тутешніх не знаєш, добре: й люди по селах тебе не знають, так, як і правдивого Василинчиного молодого не знають. Досить того, що ти також із Бессарабії. І це — повна правда.

Ми за тебе будемо говорити. Тобі лише доведеться казати: "Просили тато-мама, і я вас прошу…" Це тут звичай такий: молоді з дружками за кілька днів до весілля самі ходять кликати гостів.

— То кого ти будеш просити по селах? — питав Коляй, ламаючи папороть і підстеляючи її під ноги Корнелії. — А як вони й справді поприходять на весілля?

— Хто тобі сказав, що ми когось маємо просити?! Нам що треба? Дійти, не боячись, що за нами женуться. Вони, хоч і пси, але не такі вже нелюди, щоб хапати весільних дружбів посеред білої днини. Так? Це вже не сорок шостий. Нас тут

лишилося мало. Вони це також знають, а тому тепер більш безпечні. Так? Так.

Вночі йти не будемо. Заночуємо в когось більш-менш надійного — та й по всьому. Спокійно йдемо собі селами, заходимо в дві-три хати, п'ємо води, говоримо з господарями. Й ідемо далі.

Зрештою, навіть коли б щось трапилося, легко перевірити, що в четвер у Старих Кутах у Федуняка весілля. Розумієш, сам факт весілля — правдивий.

Все інше ніхто перевіряти не буде. Так що й тут все грає нам на руку.

Ну, хіба яка випадковість може перебити. Але від цього ніхто, крім Господа Бога, застрахувати не може.

— А чи не задалеко зайшли Федунякові дружби? Де ті Старі Кути, а де цей Верхній Яблунів? — дещо зм'якнув Коляй.

— Федуняк такий ґречний ґазда, що задля своєї одиначки Василинки міг би послати дружбів за одним гостем навіть і до Криворівні чи до Жаб'я, не те що до Яблунова. А ми за два дні зайдемо до Кут.

— Нічого собі молодий у таких лахах... — Юрко обмацував приношені одежі.

— А в мене що, гарбуз чи голова, щоби я нею думала? — розв'язувала бесаги Корнелія. — Оце тобі, Юрку, вишита сорочка, правда, узір на ній косівський. Але хай буде, може, Василинка вишивала молодому сорочку. Видиш, вона

неношена. Калина божилася, що покійний Іван не встиг ні разу вбрати.

А це тобі, Юрку, капелюх весільний, із дзеркальцем і пером фарбованим курячим. Дивися, який ти гуцул файний, — поправляла на хлопцеві капелюх із зеленою оборкою. — Кептар, шкірою прикрашений і лелітками. Тебе під вінець хоч зараз вести можна.

Корнелія стояла спиною до гука, й навколо неї гопасували {{ Гопасувати (діал.) — стрибати, танцювати. }} водяні бризки, переливаючись у місячному світлі сріблом і діамантами. Була красива, як олениця: висока, струнка, з викладеною круг голови важкою косою. Її постать різьбилася на зеленій воді водоспаду й жовтіючій стіні лісу — так що хотілося дивитися, не спускаючи очей ні з неї, обсипаної водяним сріблом, як молода пшеницею, ні з гомінкого гука.

— Я й для тебе маю, — розвернулася до Коляя, витягуючи з бесаг іще одну сорочку. — Не така нова, але дуже весела. Дивися, які жовто-палені узори на ній. Удень буде видко ліпше. І рушник тканий, щоб перев'язати груди.

Це, Юрку, в нас дружбів і дружок рушниками або хустками перев'язують ті ґазди, яких дружби кличуть на весілля. Правда, не всі, але хто більш заможний — обов'язково дарує вишитий чи тканий рушник. У вас такого нема в Бессарабії? — запитала, тримаючи рушник розгорнутим перед собою.

— У нас по-іншому, але похоже, — тільки й сказав Юрко.

— А собі? — Коляй забрав із рук Корнелії сорочку й відклав на траву.

— І собі маю. Але вберу перед дорогою. А тепер треба зрубати молоденьку смерічку — зробимо деревце, я стрічки й фольгу взяла. Та рубати треба десь трохи далі, не тут, при дорозі. Все буває. Вдень може йти облава, то щоб не впав ув око свіжий слід рубаного дерева. Чого мовчите? — тримала руки в боки й тепер здавалась іще вищою, ще тоншою.

Коляй мовчки складав речі в бесаги.

Юрко крутив вуса.

— Не знаю… — почав Юрко. — Це нібито краще, ніж продаж корови, але не знаю… Вас двох можуть упізнати. Може, краще пробиратися потайки лісами?

— …ага, чорниці збирати! А потім потрапити просто до рук облавників. Вони цього лише й чекають, щоб такі, як ми, пробиралися лісами.

Іти треба селами. І не дуже ховатися від людей. Я віночками прикрию лице. Коляй — капелюхом. Десь нас знають, але не так, щоби всі. Це з одного боку. А з другого — ми з весільними дзвіночками, з деревцем будемо йти межи люди. Весілля не викликає підозри чи страху. Люди не дуже будуть придивлятися.

А як спинять ті, скажу, що треба. Знаю, яке дерево і в якому куті росте на Федуняковому обійсті. Я колись квартирувала у Федуняка, коли дівчинищем наймалася в Кутах по людях ягоди збирати. Ми з Василинкою тоді потоваришували. Вона товаришка добра. І я ті Кути — як своїх п'ять пальців знаю. Кути мене не знають, бо я тоді дрібна ще була. А я їх знаю.

А молодий у нас правдивий — із долу. Ти, Коляю, може, в нас десь із Шепота. А я тутешня, мене скрізь повно, — сміялася.

— Невже ти думаєш, що ніхто в довколишніх селах не знає, хто ти?

— Ті, хто знає, — не скажуть. Та й людей по наших горах ще лишилося таки багато, щоби їх усіх знати. То чого б це мене таки так мали знати по селах? Чого ти мовчиш, Коляю?

— Мовчу, бо не хочу йти з краю. Це я й не приховую. Не хочу тут лишати нічого. Тут усе моє, а я маю тікати як злодій! А друге… Не до душі мені це весілля.

— То придумай похорон, — Корнелія зрозуміла, що сказала зле, й змовкла.

— Я похоронів на своєму віку набувся — до смерті. А те, що не до душі мені твій план, — це точно. Я ліпше би йшов напролом. Із ґвером.

— Ми з ґверами вже находилися. Видиш, і ґвери не помогли. Що з того, що загинеш як герой, коли тебе зловлять? Та й то… хто знає, чи дадуть тобі вмерти, як героєві? А навіть коли так — то хто людям скаже, як ти насправді вмирав? Так що лиши говорити дурниці про смерть. Смерть жарту не любить! Або нам мало героїв? Та їм би хоча хрести поставити та згадати тих, що вже є! Не спіши долучатися до мертвих. Не знаю, чому ти думаєш, що й тепер найкраща зброя — ґвер?!

— А іншої зброї немає, — похмуро відповів Коляй і почав спускатися до гука.

Здавалося, ще трохи — й вода накриє його з головою. Але Корнелія знала: він ішов готувати криївку до ночівлі.

Криївка була в скалі, між двома валунами, що розсовувалися під самісіньким водоспадом.

— Треба думати… — Юрко рушив за Коляєм.

…БОЖЕ, ЯК ВОНА ХОТІЛА, щоб усе було по-іншому!

Вона би хотіла жити в своїх горах вільно, не криючись, — так, як було раніше. Їй тяжко переносити зі схованки в схованку нехитрі свої пожитки, яким і в одних бесагах забагато місця. А тепер що? Полишала по людях навіть той крам. Ото, що має на собі, — то все її. Пожитки — діло набутне.

От, якби можна жити на світі так, як хочеш, не ненавидячи — а люблячи… Вона би збудувала собі хату під самими хмарами, у видолинку між найвищими кичерами, як між двома цицьками.

Сама би вибирала на хату найздоровіше дерево.

Два літа сушила б його,

кожну підвалину святила,

цукру й свяченого преображенського маку закопала би в кожнім куті

і любила би свою хату, як живу людину.

У літі би мольфарила від тучі, в зимі — говорила з вітрами, та й так котила би дні до старості.

Отам, між двома найпишнішими верхами, жила би, як коло маминої спідниці. Тримала би отару самих білюсіньких овечок і день відо дня сама би їх пасла на найсоковитіших пашах. Брала би з собою чорних лютих псів, у пазуху — сопілку й ішла би шукати овечкам шовкової травички. Заводила би їх так високо, що хмари пливли би крізь неї й отару, а вона би грала в сопілку й калатала дзвіночком, щоб її чули сусідні вівчарі.

А спала би лиш на джергах із найтоншої вовни. Ту міцку {{ Міцка (діал.) — перша, найтонша, вовна. }} сама би відпарювала молоками — й гріла би тими джергами боки, й ніколи б не мала панської хвороби — радикуліту. Їла би лиш будз, масло й бринзу, а по неділях — варила бануш, пила би калинове вино й файкувала би найсолодшим тютюном із Хімчина.

Які би вона співанки складала коло своїх бріцьок і ярчат!

А що вже надивилася би на свої гори вдень, при сонці!

А що вже би наговорилася на повен голос, навіть коли б сама до себе!

Корнелія із сумом дивиться на чорні нічні верхи — тепер не вольно думати, не те що казати про таке! Гори її вже не дуже люблять. Ще трохи помагають, але не люблять, якщо вона ховається навіть тут, де кожна стежка була — як найвірніша подруга.

Правду каже Коляй: вони мусять злодіями пробиратися з батьківської землі.

А як же її покидати, оцю землю, коли тут овечки — біленькі, як надгірні хмари, а люди — добрі, ніби кавалок хліба?!

Та час тепер такий, що не всі добрі й помогучі. Земля горить їм під ногами, й ніхто не може спинити той пожар.

Корнелія сидить на папороті, вистеленій Коляєм, і думає вже зовсім іншу думу: не час їй навіть снити про свою хатку на Магурі чи Погарі. Тепер є справа складна й небезпечна.

Вона в великих сумнівах: начебто все продумала, лишилося мале — погодитися й відважитися йти. Зрештою, таким був наказ.

Сама розуміє: її план не найкращий. Але нічого іншого не може придумати, щоб воно виглядало правдоподібно. Одночасно пробиратися трьом людям — забагато. Та й за Коляєм полюють, це правда. Він — особа, відома в горах не лише серед своїх. З одного боку, емґебісти стали менш прискіпливі, втішилися, що запанували на всі ці землі та горби, а з іншого — все може бути. Ніхто ні від чого не застрахований.

Але, як їм писано на життя — виберуться. А ні — ну, то що? Правду кажуть люди: їм дзвони грати не будуть.

Можна би йти лісами, як того хоче Юрко. Та провід мав відомості, що ліси блоковані зусібіч. Скрізь, як на лютого звіра, на них чатують пастки.

Корнелія недаремно для цієї останньої таємної ночівлі вибрала криївку під гуком. Вона коло самої дороги, так що важко уявити, що троє найчільніших повстанців будуть шукати собі пристанище тут, під носом у червонопогонників. А рано встануть, зберуться, роздивляться дорогу, — добре, що на всі

боки далеко видно, — й висунуться потихесеньку на гостинець.

З Божою поміччю — й до Кутів недалеко. У Кутах кладку перейдуть — опиняться в Вижниці. А чому б ні?

Корнелія в Кутах такі-і-і сливки чи ябка на оцю Калинину турецьку хустку виміняє, що для чернівецького базару будуть якраз. Їм би лише до Вижниці, до колії. А там до Бессарабії недалеко. На буряки випитають дорогу.

Корнелія в тім'я не бита. Придумає чи про погорільців, чи про пожар. Та ні, вона ж не циганка. Просити не буде. Має руки, то може їх працю продавати. Плести, вишивати, ткати — все вона знає, лиш давно її руки цю справу не робили. Жінці згадати, як обходитися з веретеном, — легше, ніж навчитися тримати в руках ґвер.

Як треба — то треба змиритися з тим, що тепер є так, як є. Легалізація — то легалізація.

Вона ще молода. Має коли жити не в криївці. Ще прийде її час. А криївка — в серці. Туди вона нікого не пустить. Та викреслити її зі свого життя — вже не зможе…

Довкола панувала густа темрява. Із-за гір ліниво світив місяць.

Корнелія, втомлена важким і довгим переходом, розбита сумнівами, сидить, притулившись спиною до каменя на горі, над водоспадом. Вона хоче спати. Але ось Коляй з Юрком принесуть смерічку, вона прибере її квітами — та й можна заснути. Хоча прибрати деревце можна й завтра, в криївці. День великий. Час є.

Коляй повернувся без смерічки.

— А деревце?

— Деревце Юрко зрубає. А нам треба порадитися, — сказав і сів у ногах Корнелії.

— А що радитися… — зітхнула. — Треба ще раз усе добре обдумати й іти.

Передранішня тиша вгортала довколишні скали, й Корнелія з жалем думала, що ось-ось треба ховатися в криївку.

Коляй лоскотав їй сухим стеблом ногу. Хотілося впасти йому на груди.

— Чуєш, Корнелю, вбери завтрашню свою одежу, — попросив тихо ні з того ні з сього.

— Для чого?! — здивувалася й розгубилася.

— Подивитися, яка ти при світлі місяця в святошній одежі. Хочу дивитися на тебе в весільному.

— Таке придумаєш…

— Тобі шкода вбратися для мене?

— Що, отут? — дивувалася більше й більше. — Отут…

— Темно ж, все одно узорів на сорочці не видно. Та й встидаюся я…

— В одній криївці спати не встидаешся, а натягнути сорочку при мені встидаешся, — Коляй нібито ображено став під буком.

Корнелія вагалася. Таке йому забаглося. Але й справді, корона з неї не впаде, коли приміряє одіж. У Калини вона не встигла. Заодно подивиться, чи рукави або поділ підкоротити не треба.

— Але не дивися. Я встидаюся… — Не бійся…

Вона розв'язала бесаги, витягнула Калинину сорочку, густо вишиту гострим зелено-чорним узором, віночок із позлітками, вовняними й металевими висульками над чолом, тонку запаску зі срібною ниткою-волічкою, маленькі, якраз на її тонку ногу, постільці, плетені панчохи з дрібним узором попід верхом. Подивилася на Коляя. Він стояв, злитий з буком, і місяць вихоплював його постать із ночі, як молодого чугайстра.

Коляй мовчав.

Корнелія поволі скинула кептар, блузку, спідницю, лишившись в однюсінькій тоненькій сорочині на шлейках. Вона знову подивилася під бука.

Коляй тримався за нього обома руками, але мовчав.

Тоді підняла із землі сорочку.

— Ні, — хрипко проговорив Коляй. — Я хочу, щоб ти скинула все.

— Мені встидно… — непевно повела плечима, чуючи як гостро вдаряє їй кров у серце.

— Але я прошу тебе, скинь усе…

Рештки одежі падали на траву, холодний передранішній вітер пробирався під розжарену шкіру, — а вона стояла гола під місяцем і скалою, й піниста вода з гука діставала її тіла, вкритого дрижаками від несподіванки й остраху.

Коляй повільно відірвався від бука й мовчки став перед Корнелією. Дивився й мовчав. Тоді двічі обійшов круг неї, самими пучками пальців лівої руки торкаючись шиї, грудей, живота, й знову відступав, і обходив кругами.

їй здавалося, що рідке залізо заливає все тіло й не дає зрушити з місця чи промовити слово. Іще чула, як солодкі, незнані запашні соки збираються в ній і течуть на дотик його руки, й каламутять щойно ясні й зрозумілі думки.

Гойдалася, мов п'яна, в такт свого серця, відчуваючи, що вже не здоганяє його.

Коляй прихилив її до себе, обняв за шию й поцілував у волосся. Тоді підняв із землі одіж, подав Корнелії:

— Хочу тебе видіти у весільній сорочці.

— Але ж це не моє весілля… — відповідала, цокаючи з холоду й встиду зубами, й натягала через голову сорочку.

— А хто тобі сказав, що не твоє? — з цими словами Коляй підняв її на руки й поніс на папороть, застелену тоненькою джерґою.

— Пусти… — не пручалася, лиш просила Корнелія. — Прошу тебе, пусти.

Вона казала неправду, бо їй понад усе хотілося, щоб його важка, шорстка рука тягнула з грудей завмерлу під сорочкою душу.

— Пусти… — як заклята, шептала Корнелія, в'яло відвертаючись від неголеного обличчя.

— Зозулько моя, не бійся… зозулько…

Корнелію гостро кольнуло в серце: Коляй згадував Анну, подругу "Зозулю".

— Хіба ти сама не хочеш цього? — стискав їй груди.

— Хочу, але не так… — тільки й видихнула, вибираючись із його рук.

— А по-іншому може й не бути, — холодно засміявся, ніби обдав льодяною водою. — Хто знає, де ми будемо завтра? Хто знає, чи живі будемо? А ти що, камінна? Чи в тебе вода в жилах? — Коляй говорив швидко, без придиху, не випускаючи з обіймів. — Може, це твоє чи моє весілля мало бути в четвер. Але нам, видиш, замість цимбалів вода б'є з гука, й дружбів, дивися, скільки: що не бук — то дружба, що не смерека — то дружка. Не дивися так жалісно: я тебе тепер повести під вінець не можу… я нікого під вінець не поведу. Та й ти, може, до тих Кутів не дійдеш живою.

— Що ти таке говориш? — знову притиснулася до нього всім тілом. — Нам треба лишитися живими. Не думай про смерть перед такою тяжкою дорогою.

— Я про смерть не думаю. Але просто так звідси піти не можу.

— Як "так"?

— Отак… Нащо воно тобі тепер? — Коляй тиснув одночасно до себе й до землі. — …полюби мене трохи. Ти файна дівка, але щастя в тебе нема. То чого тобі боятися? Ти смерті не боїшся, а цього, такого простого, боїшся? — мова Коляя переходила в шепіт, у саме лиш дихання.

Вона його майже не чула: ніч, чорний ліс і дзвони води, жар тіла, Коляєві руки, що, здавалося, були скрізь, — усе гойдало Корнелію, як на гойданці, поки нарешті не випустило літати понад уселенськими горами й небесами.

Параліч усіх її членів зробив її безвольною й слухняною, аж поки не вразив у найсолодшому місці гострим болем і скриком "ой!"…

Окрім тривалого болю й раптово виплюнутої на живіт липкої та гарячої чоловічої слини, вона не відчула нічого іншого, що могло би змусити думати про це з приємністю. Та знову з ніжністю піддавалася нетерплячому Коляєвому тілові, як виноградна лозина: він тепер був їїчоловіком.

— …Оце й усе, зозулько… — вдячно гладив лице Коляй. — Оце й усе… А ти боялася…

— А деревце? — мляво запитала по всьому.

— Деревце зробимо завтра. — Коляй накривав її коцом, підсуваючи під голову кептар. — Передрімаємо тут. Юрко спить у криївці. А я повартую. Спи… — поцілував її в чоло.

Корнелія хотіла щось сказати, та легкий сон облетів круг неї, як пташка. Вона лиш обгорнула рукою Коляєві груди, уткнувшись головою під пахву.

"Скажу завтра", — ліниво вхопила останню думку.

ПРОКИНУЛАСЯ КОРНЕЛІЯ від холоду.

Не розплющуючи очей, пошукала рукою круг себе.

Пусто.

Скрізь пусто.

Схопившись із лежанки, боялася розплющити очі.

Знову обмацала круг себе: бесаги... ще одні бесаги... вкритий росою коц... черевики... зрубаний верх смерічки...

Нерозуміюче дивилася в ранішню даль, намагаючись щось згадати.

Вона тричі закувала зозулею.

Тихо.

Лише шумить над скалою ліс і бемкає з гука вода в долину.

Знову закувала зозулею. Нічого.

Тоді обійшла один бік скали.

Ні сліду.

Спустилася до гука.

Вхід у криївку закритий. По тому, як лежав камінь перед входом, Корнелія зрозуміла, що там нікого немає.

Вона витратила добрий шмат часу, поки відсунула брилу, щоб зазирнути всередину. Звідти війнуло затхлістю й вогкістю. Тут давно не пахло живим духом.

Корнелія зашпорталася за залізний прут, що лежав відразу за входом. Це був знак: сюди ніхто не заходив.

Вернула на місце камінь, прикинула листям затоптану землю. Голосно, так голосно й протяжно, що, здавалося, пересилила шум водоспаду, свиснула.

Раз.

Удруге.

Глуха луна вдарила в скалу й вернула назад.

Корнелія кинулася до бесагів. Усе на місці, крім харчів і двох капелюхів. Дзеркальце з фарбованим півнячим пером блиснуло в траві.

Доходило туго, але цілком ясно: Коляй з Юрком лишили її саму. Вовкам, ведмедям, мисливцям у погонах.

Не може бути! Вони десь тут…

— Коляю-ю-у-у! — не криючись, гукнула щосили.

— ю-у-у… — озвалася скала.

її болів низ живота й не слухали руки. Серце гупало на весь ліс. Кожна крапля роси, що падала з дерев, дзвеніла, як цвях об домовину.

— Юрку-у-у! — кричала, тримаючись за бука. — Юрку-у-у…

Настав ранок. Зійшло сонце, а з ним — зійшла роса з дерев і трави. А Корнелія лежала долілиць, обіймаючи обома руками пожухлу з учорашньої ночі папороть. Сьогодні папороть із пахучого зілля зробилася сухою триною без запаху, що кришилася від дотику.

Вона знову хотіла кричати на весь ліс, на всі гори. Стати отак на найвищій точці скали — й ридати й трембітати, щоб її почув іще хтось, окрім гука.

Та великий жах прицвяшкував до землі намертво, що вона ладна отут запастися, увійти, як колись увійшла в землю ота нещасна Анна під Вашківцями, й ту гору люди назвали Аннииною. Анна запалася в землю, тікаючи від переслідування турків-татарів, а вона, Корнеля, злилася б зараз із оцією кам'янистою землицею від жалю й розпуки: її зрадили свої.

Могла сподіватися будь-чого, лише не такої ганебної втечі побратимів. Після трьох років обіймів зі смертю, великих утрат і розчарувань — і, милостивий Боже, після вчорашньої ночі зі слідами її чесного дівоцтва…

Добре, Юрко… Ті буковинці такі хитрі, що самі себе би перехитрили. Але Коляй… Навіть коли він не погоджувався на її план, треба було відкрито сказати: "Йди, дівко, своєю

дорогою". Ні, він добре знав, що мусив би в усьому слухати Корнелію, бо вона лишилася за старшу.

Але хто сказав, що він повинен був обов'язково пристати на її план? Утрьох могли придумати щось більш надійне. У них була сьогоднішня свята неділечка, ціла ніч. Хіба до голови не прийшло би що розумне, коли її легенда така смішна й нікудишня?

Господи, за що ти так караєш тоді, коли кари не сподіваєшся? Чим я так прогнівила тебе, Господи? Недоношеним до вівтаря дівоцьким вінком?!

А коли б мене були вбили чи зґвалтували ті, не наші, — це було б угодно тобі, Господи?

Коли б я вмерла, так і не спізнавши навіть такої дрібки радості, ти був би щасливий?

Але ж я спізнала цю радість з тим, з ким хотіла.

Хіба тобі цього мало, Боже?

І враз страшна думка забилася в скроні: а що, як він пішов привести емґебістів?! Купити собі життя її смертю?!

Ні, все що завгодно, лише не це. Дала би голову на відгин, що Коляй на зраду не годен.

А це хіба не зрада?! Не більша зрада від будь-якої іншої? Якої ще зради треба, коли вона мало не їсть траву від нерозуміння й болю, а вони десь, може, зараз миють їй кістки чи дають ногам поля на Буковину? Хіба вона була б тягарем у дорозі? Та вона на собі винесе ще будь-якого хлопа!

А може, Коляй піддався отому бессарабіянинові "Грибові". Але ж і "Гриб" розумний: знає, що йому місця в горах нема. Він мусить іти в свою Буковину. То чому погордував Корнелією? Він її не перший раз знає, хіба вона коли його лишила в трудну годину?

З усієї сили трималася руками за жухлу траву, неначе за власне волосся, й підвивала зараненою звіриною.

їй іншого виходу не було: або чекати облавників, або пробиратися на ту осоружну тепер їй Буковину.

Але як? Скоро сонце стане в полуднє.

...ЗА ДЕНЬ КОРНЕЛІЯ пройшла троє сіл.

Перше село минула, не заходячи в жодну хату: не мала би сили ані брехати, ані чинитися, що справді кличе на весілля.

Била суху порохняву дорогу між горами й думала, думала.

Людей траплялося мало: хто городи копав, хто в полонинах отаву косив. Хіба що діти йшли від школи, то кричали навздогін: "Весілє, весілє, а дід бабу віддає".

Дивилася собі під ноги й чула, як одна-єдина думка свердлить мозок: чому вони її лишили, не сказавши ані словечка? Утекли, як останні боягузи? Хіба вона їх на ланцюгах тримала? Як можна було так зробити з нею без попередження?

Зупинилася на третьому селі. Ґаздиня, що дала ночівлю, була мовчазною старшою жінкою з глибокою складкою впоперек чола. Корнелія сподівалася, що вона не

розпитуватиме ні про що. Але пані Ксеня виявилася занадто цікавою.

Як лише повкладалися спати, господиня заговорила в потемках без перепочинку:

— Чуєш, дружко, а що, той Федуняк віддає доньку туди, у Волохію? Не могли знайти свого, гуцула? Таже Федуняк колись був ґазда на всі гори, а таке дурне позволив дівці! Кажуть, що тоті бессарабіяни — страшенно скупий народ, а їх жінки дома лиш у чорних спідницях ходять і з головами, перев'язаними білими рушниками — намітками. Не знаєш, то правда?

— Не знаю, — сонно відповіла Корнелія.

— А що, молодий уже тут чи ще має приїхати з долу? А то правда, що Федуняк аж дві свині на весілля ріже? Якось-то казали, що Василинка проколола ногу на дріт іржавий, то мало не затроєння крові мала, що вже весілля могло ся перенести. Видко, загоїлася їй нога.

— Загоїлася, — в тон повторила Корнелія, прикинувшись, що спить.

Тим часом сон покинув її остаточно.

Де той Федуняк, а де ця Ксеня, — а все знають люди без поштаря!

То вона хоче пройти непоміченою через пів-Гуцулії? І щоби ніхто не впізнав Корнелію Данилюк із Брустурів, що пішла до лісу в ніч, коли облавники підпалили батьківську хату разом із трьома лісовими опришками, що вечеряли в них удома?! Вона

якраз була в виходку, коли почула стрільбу, та так там і пересиділа до ночі, поки не втекла в ліс.

Але ні! Хто її може знати зі сторонського люду? Лиш ті, кому вона послання своїх провідників носила. А їх уже більше нема, ніж є.

А хто лишився невбитий і невивезений — затаївся як щур під підлогою. Такий не викаже. Ні, вона викрутиться.

— Пані Ксеню, — сказала вранці, поправляючи у дзеркальці весільний віночок і шкіряні пейсики на кептарі, — в них там, у Бессарабії, свої звичаї, у нас — свої, але бере волох Василинку — то й добре. Він по-нашому говорить. Значить, наш чоловік. А Федуняк, окрім свиней, ще й теля ріже. Так що піду я далі. Бо дорога не є близька, а я людей не всіх знаю, питати мушу.

Ксеня прибирала зі столу залишки нехитрої вранішньої їжі й дивилася на Корнелію з неприхованим захватом.

— Нівроку, яка'їсь файна! На тобі, дівко, часник у пазуху, аби, боронь Боже, не зурочив хто по дорозі. Та вже й собі думай про пару. Вже давно пора. Чи тоті парубки більма на очах мають? А ти чия будеш? — запитала раптово, перескочивши з думки на думку.

— Я з Жаб'я родом. Сирота. А в Кутах служила по людях, то й потоваришувала з Василинкою.

— А багато дружок Василинка кликала?

Цього Корнелія не знала, як не знала багато

іншого.

— Та ви знаєте, скільки в нас кличуть, — непевно відповіла. — Часом і до десять буває. Я пішла просити гостів у найдальші села першою, то вже й не знаю, але дружок буде багато. Це точно.

— Хоч ти мене й не просила на весілля, та хочу перев'язати тебе оцим рушником, — якраз маєш уже два рушники, — щоби люде виділи, що ґаздівська дитина, хоч і сирота, до ґаздів кличе. Щасливої дороги, донцю! І весело опровадити вам тоту забаву. Най молоді жиють багато, а родичі най мають від них утіху, — із такими словами стара Ксеня перев'язувала навхрест Корнелині груди рушником і випроваджувала аж на дорогу.

…Повертала до людей випити води, пересидіти дощ чи сонце, просто перевести дух — і знову нанизувала дорогу.

У середу до Старих Кутів лишалося троє останніх сіл. Вже подумувала скинути із себе весільні одежі й далі йти, як доведеться. Чим ближче до весілля — тим ставало небезпечніше. Але йшла, відтягуючи до останнього своє рішення. Не так то просто перейти ту тоненьку кладочку на Вижницю. Вони також не дурні: знають, що багато хто з галицьких лісів пробирається на Буковину через Кути. Так що краще поки що йти в весільному.

Але дійти би до Кутів, а там… В неї під вишиванкою — цвітаста блузка й чорна спідничина… Через Черемош — і до колії.

По тому, як віталися з нею в Тюдові, Корнелія відчула неясну тривогу.

Щось непевне витало довкруг і в Малому Ріжні, аж поки не перелякало окриком із вантажівки, що вигулькнула зненацька із-за повороту на спустілу вулицю:

— О! І ета хочєт!

З відкритого верха машини, набитої військовими, реготав молодий безвусий солдат, витираючи чоло пілоткою.

Корнелія швиденько звернула в першу від дороги хату.

— Як днювали? — привіталася до жінки, що скубла посеред двору гусяче пір'я, набиваючи ним напірник.

— Гаразд. Як ви? — відповіла, піднявши догори голову. І, помовчавши, запитала. — Що ти хотіла, синку? {{ У селах Буковини та Галичини в окремих випадках до дівчини звертаються "синку" у значенні "дитино". }}

— Трохи перепочити з дороги.

— То сідай коло мене. Веселіше буде, — якось дивно подивилася на Корнелію. — Ти, вижу, весільну челядь скликаєш. Недурно кажуть: півсвіту скаче — півсвіту плаче. Хоча, яке тут весело… Чула, в Тисовій Рівні цеї ночі школу спалили з двома вчительками, що там квартирували, а на Посічі вбили двох хлопців із лісу? Тепер повні села цих, — повела головою в бік дороги, де вже вляглася курява від машини. — Всіх трусять, видко, шукають когось.

Далі Корнелія не слухала. Перше, що прийшло на гадку, — тікати. Це Коляй підпалив школу, він мав зуб на всіх учительок світу, а потому його з Юрком вислідили й підстрелили.

Безсовісники послідні! Не могли дочекатися, поки вона до Кутів дійде! Знали ж, що вона вмре, а наказ провідника "Березі" виконає. Хіба тепер щось поможе той підпал школи? Лише зворохобив осине гніздо. Тепер їй не дадуть дійти живою. Тепер шукають її.

Агов!!! Стань, дівко! Хто звідки знає, що треба шукати тебе? Хто знає, що ти є на цьому світі? Тебе вбили й спалили разом із батьками в Брустурах навесні сорок шостого року.

Є Корнелія, сирота з Жаб'я. Є весільна дружка Василинки Федунякової зі Старих Кутів, що мирно ходить із деревцем помежи люди й кличе їх на весілля. Світ живе — значить, люди женяться. А що хто школу підпалив — то не її турбота. З чого ти взяла, що це Коляй?

Не хочеш іти далі — просися в цієї ґаздині пересидіти день-два. Груші-яблука в саду обірвати, газбузи з города позносити. Он скільки гарбузів шкіриться з-поза хати.

Ага, або вона така дурна, ця жінка, що скубе пір'я. Не розуміє, певно, що з весільних дружок у помагальниці не просяться просто так, та ще в день облави.

І стоїть розгублена й стривожена Корнелія з уквітчаним деревцем посеред двору, й не знає, що їй робити далі.

— Може би, ти що їла, синку? — відклала набік роботу ґаздиня. — Щось пополотніла ти в лице, видко, находилася багато?

— Ой, находилася, ґаздине, аж в очах мені темно… Отак би лягла тут у вас та й не йшла би далі, — казала сама собі, — але мушу йти, щоби завидка добратися до Кутів. Дякую красно,

посиділа тут у вас трохи, ще нап'юся водички та й бувайте мені здорові.

— Іди здорова, — приклала руку дашком до чола жінка й стиснула плечима.

Певно, чогось не розуміла.

У Великому Ріжні також було неспокійно. Сюди-туди снували вантажівки зі солдатами. Солдати були коло церкви. На призьбах коло хат сиділи мовчазні ґазди, неначе б то в свято. І Корнелія подумала, що далі йти не можна.

Зайти до будь-кого, прикинутися, що лихо, що найшло черево, блювати, бігати у виходок чи лежати в оборозі з обвитою головою — й чекати, чекати, поки не втихомириться.

— О, і ета со свадьбой! — Корнелія мало не випустила деревце з рук: перед нею, наче з-під землі, виріс молодий військовий, рукою кличучи іншого з гурту солдатів, які переминалися з ноги на ногу під парканом колишнього рожнівського народного дому.

Звідти відділився старший офіцер і тепер нерозуміюче дивився то на свого напарника, то на Корнелію.

— Куда ідьом, красавіца? — взявся обома руками в боки старший військовий.

— Іду в цю хату кликати на весілля, — тихо сказала Корнелія, опустивши, начебто з устиду, очі й ступила в хвіртку під двома кущами калини.

— Ваша? — крикнув молодший офіцер чоловікові в кептарі й капелюсі, що понуро стояв біля військових.

— Не наша, — була його відповідь.

Олов'яні ноги несли крізь двір у густому цвіту айстр і жоржин, аж поки не спинили перед порогом відкритого ґанку.

За нею йшло двоє військових.

— Дома ґазди? — мертвим голосом запитала в порожнечу й почула з глибини сіней:

— Дома-дома, просимо дуже.

Ґречний голос, що запрошував до хати, належав чоловікові й також був дещо збентежений. Корнелія здогадалася, що чоловік стояв біля вікна й дивився на стежку від хвіртки, якою йшло троє: дружка з весільним деревцем, а за нею — двоє офіцерів.

— Что-то подозрітєльная лічность, товаріщ капітан. Говоріт про какую-то свадьбу, — почула позаду себе Корнелія.

— Что ж тут подозрітєльного, єслі чєловєк, відіш, дєйствітєльно в свадєбном наряде?

— Всьо равно, надо провєріть. А то одін уже продавал корову.

— Провєряй. Посмотрю, чєму ти научілся за пол-ґода. Тєбє часто мєрєщітся, Прокопенко. Но провєряй, провєряй…

Голоси наздоганяли Корнелію, так що хотілося тікати, але вона поволі, занадто поволі переступала поріг ґанку.

— Весільну дружку приймаєте? — запитала тихо ґазду, що стояв посеред сіней і чухав потилицю.

— Приймаємо, приймаємо, доля би тебе й пан Біг гараздом приймали, дитино, — так само тихо запросив рукою в світлицю.

Двоє військових стояли в сінях. Корнелія глибоко вдихнула.

— Просила пані молода, тато й мама пані молодої і я вас дуже файно прошу, абись'те були такі ласкаві прийти до нас на весілля завтра рано в Старі Кути.

Корнелія дивилася на чоловіка посеред світлиці.

Чоловік дивився на Корнелію біля порога.

Обоє мовчали.

— Файно дякую, дружечко. Веселіться здорові. Й аби щастя приходило до хати молодих так, як ви, пані дружко, прийшли сьогодні до мене. Але ти, дружечко, не сказала до кого кличеш, — говорив ледь чутно, ніби просив, господар.

— До Дмитра Федуняка. Того, що жиє коло старого млина. До його доньки Василинки.

Корнелія бачила, як розширюються, мало не лізуть на чоло очі ґазди, як він знову чухає потилицю, — й розуміла, що зараз щось буде.

— Что??? Фєдуняк? Стариє Кути? — молодший військовий вбіг у світлицю й став між Корнеліею й господарем. — С утра просіт нєвєста, в обєд — дружка, а вєчєром женіх прідьот? Да? Что за комедію ви мне тут устраіваєтє? — питав почергово обох. — Ілі ви сґоворілісь? Отвєчайтє!

— Лейтенант Прокопєнко! — подав голос старший офіцер. — Вєдітє сєбя прілічно! Дайте людям закончіть бєсєду.

Вона зрозуміла: все пропало. Цього вона не передбачила. І це кінець.

Господар дивився незрушним поглядом, навіщось розщіпаючи зав'язки на рукавах вишитої сорочки. Питав майже пошепки, чи то їй так здавалося, що пошепки:

— А ти нічого не помилила, дружко?

— А що я мала помилити? — ніби нерозуміюче питала ґазду, дивлячись попри нього.

— Та я просто так питаю… — знову чухав потилицю. — Може, ти не в ту хату потрафила, або не на те весілля кличеш. — І далі сумнівався господар під гіпнотизуючим поглядом молодшого військового.

Старший офіцер зі схрещеними на грудях руками стояв, спершись до одвірка.

— Як то не в ту хату?! — вдавано здивувалася Корнелія. — Ґазда сказали зайти в Великому Ріжні в першу хату від народного дому, хвіртка під калинами. Ваше назвисько, пане господарю, не казали, бо я не така пам'ятлива, щоби людей по всіх хатах пам'ятати. Але по описові всі хати пам'ятаю. Отак і

запам'ятала, кого звідки кликати. А що не на те весілля… то ви, пане ґаздо, гнівите Бога. Хто би такого господаря, як пан Дмитро Федуняк, брав на збитки?!

Військові мовчки перезирнулися.

Ґазда стояв снопом посеред хати.

Корнелія тупцювала коло порогу.

— Та я не кажу, що на збитки, але сьогодні рано на весілля мене вже просила сама пані молода. То я й думаю, що би воно значило?

Це був смертельний удар! Господар сказав уголос те, про що вона вже здогадалася. Але в неї була надія, що він промовчить!

Корнелія заговорила швидше, ніж додумала до кінця:

— А що в цьому лихого? Я вже два дні, як зі Старих Кутів, мене послали по найдальших селах. Певно, домашні побоялися, що не встигну вчасно всіх гостів обійти й закликати. То й пішла пані молода по близьких людях. Вам лише гонор від того, що два рази кликані на весілля. Ви ж знаєте, що молода сама обходить найповажніших своїх гостів. А ви такий поважний чоловік, то що тут дивного, що вам великий гонор роблять? Тіштеся, а не дивуйтеся!

У хаті стало тихо.

Старший офіцер, що стояв у дверях, підійшов до Корнелії, взяв за підборіддя й підвів лице догори. Він довго, дуже довго мовчки дивився їй в очі.

Дивилася в очі йому й Корнелія. Вона запам'ятала, що вони в нього були кольору горіхового листу.

— Хорошо врьот, сучка… — тепер уже чухав потилицю молодший офіцер. — Но ми імєєм возможность провєріть.

— Зачєм тебе ето? — перебив його старший і першим вийшов на ґанок.

— Не порть людям свадєбноє настроєніе. Іскать слєдуєт гдє-то поблізості, но ето должни бить мужчіни.

Військові говорили голосно, так що було чути кожне слово.

— І нє цепляйся ти к дєвкє. Та, что ми іщєм, постарше, і она ушла с бєспалим. Ти же чітал донєсєніє, свєдєнія точниє. Оні должни ідті втройом. Третій, Бєрьоза ілі кто-то другой, но обязатєльно втройом. Ето условіє провода.

Молодший стояв і мовчав. Мовчав він довго. А потім затято сказав:

— Но я всьо равно хочу удостовєріться.

— Нєт вопросов. Но только так, чтоби нє задєть чувства етого Фєдуняка. Он к нам болєє-мєнєє лоялєн.

— Сєйчас нєвєста будєт возвращаться назад, і всьо станєт ясно.

Двоє військових пішли до хвіртки.

— Побудь, красавіца, в хатє часок-другой. Отдохні! — крикнув, обернувшись, старший офіцер.

ПЕРШЕ, ЩО ЗРОЗУМІЛА КОРНЕЛІЯ, — їх усіх хтось продав! Чи то свій, чи засланий — але продав. Хтось усе знав, знав і доніс, що вони втрьох, обов'язково втрьох повинні покинути терен. Знав, що їх є троє й межи ними — жінка.

Та ніхто не знав, що її зрадять двічі.

Корнелія зрозуміла, що зустріч із Василинкою до очей — єдиний її козир і шанс. Але тут сподіватися лише на пана Бога — мало.

Поки ці два не оговталися, поки один із них трохи м'якший…

— Чого ти мучишся, зозулько? — запитав раптом господар, про якого Корнелія встигла забути.

Вона здригнулася. "Зозулька" не віщувала нічого доброго. Але випалила майже без роздумів:

— Я не дружка.

— Це я знав від самого початку. У Федуняків деревце вбране інакше. Та й двох деревців у молодої не буває. Кажи, що хочеш, поки я не передумав, — зашептав коло самого вуха. — Лиш не проси багато, — мені вже раз пальці в двері клали. Другий раз не витримаю. А Василинка з трьома дружками пішла в Ріжі. Зараз десь буде вертатися.

Корнелія пожалкувала, що так необачно призналася першому стрічному. Та пізно відступати. Дивлячись в очі господареві, тихо сказала:

— Як можете, перестріньте Василинку й скажіть, що я у вас і я — її старша дружка.

— Хто ти?

— Корнелія Данилюкова. Вона мене знає.

Господар мовчки вийшов.

За якусь хвильку він відкривав хвіртку й виводив на вулицю корову.

— Цим кавулям по три рази на рік бугая хочеться, — вклонився, знімаючи капелюха перед ґаздинею, що несла на коромислі відра з водою.

— Ая, ая, — відповідала, всміхаючись, молодиця, — а ми подеколи дивуємося, що деяким ґаздиням також густо тої справи багнеться.

Час зупинився й життя стало. Корнелія сиділа на лавці в світлиці — а навколо нічого не відбувалося. Хіба що дзижчали мухи над покроєними на сушку яблуками й грушками, а в сусідньому дворі цяхкотів песик.

Солдатів коло народного дому поменшало, а ті, що лишилися, грали в карти. Два офіцери сиділи на криничному цямринні — їли сливки.

Корнеля сховала на печі деревце, прикривши його килимом із ліжка, й сіла біля вікна, не спускаючи очей з вулиці й хвіртки.

Вона могла би втекти через задній двір. Але як далеко втече? Якщо цей господар, що сам зголосився допомогти їй, не є фальшивий, вона має шанс. А як побоїться й пішов з хати тільки задля того, щоб не бути свідком, — ну, то що… Людина слабка. її за це винуватити не можна. Коляя вона винуватить. А на цього ґазду, як він її навіть зрадить, Корнелія лихого серця мати не буде. Він їй нічого не винен. Він тепер залежний тільки від своєї совісті.

Вона дивилася в вікно, коли в хвіртці показалася Василинка з трьома дружками. Дружка, яка йшла останньою, несла деревце, прибране самими лише білими паперовими квітами. Поруч із молодою ступав старший офіцер, притримуючи її за лікоть.

Корнелія чула їхню розмову.

— То я вам кажу, пане-товаришу, що цього ґазду ми сьогодні кликали, але як ви так просите зайти до нього ще раз, то чого би не зуважити вашу волю?

— Ми для вас тут одну приємність маємо, пані молода, — відповідав тепер уже по-нашому офіцер, чим дуже здивував Корнелію.

— То є дуже файно! — й Василинка ступила на ґанок услід за офіцером.

Дружки лишилися на подвір'ї. Корнелія не встигла ні злякатися, ні почервоніти, як почула через поріг:

— О! Я шукаю свою дружку, а вона собі з паном-товаришем офі-і-іцером жартує!

Василинка зробила наголос на букві "і", і слово вийшло довге й поважне — "офі-і-іцер".

Офіцер почергово дивився то на дружку, то на молоду, а потім розвів руками:

— Я знав, пані молода, що вам буде приємно так несподівано побачити тут панночку…

— Корнелію, — одночасно промовили обидві, й усі троє натягнуто засміялися.

— Чи не скоїла чого тут без мене моя пані дружка, пане-товаришу офіцер, — Василинка знову робила наголос на "і", — що ви так ретельно опікуєтеся нею?

— Ні-ні, просто ваше весілля співпало з деякими нашими операціями. Ото лише й усього. А ми повинні захищати невинних. Так що пробачте: служба.

Офіцер знову дивився в очі Корнелії, ніби намагався сказати лише щось їй одній.

Вона опустила погляд.

Василинка, не довго думаючи, стала перед офіцером, побожно склавши перед грудьми долоні, неначе збиралася молитися до образу:

— Просили тато-мама, і я вас дуже ґречно прошу, аби ви були такі ласкаві прийти до нас завтра на весілля.

Ступила крок до офіцера й Корнелія:

— Просить пані молода, і я вас дуже файно прошу…

У КОМОРІ ГУСТО ПАХЛО весільними наїдками.

З дерев'яних корит ошкірювалася буженина й салтисони;

прив'язані до бантин будзи овечого сиру звисали з-під стелі;

в пузатих бочках чекала свого часу квашена капуста з опеньками;

а на дерев'яних полицях упереміш із бербеницями з гуслянкою й ґарцями зі сметанами темніли круглі боки медівників і пампушок, фаршированих сливовим повидлом.

Під лавками звивалися підгорілі завиванці,

а з глиняних мисок поблискували масні холодці.

Корнелія, обіперта на бочку із солониною, слухала Василинку.

Василинка сердито виказувала притишеним голосом:

— Ти розумієш, що нам буде, якщо хтось усю цю брехню розкриє?!

— Але ж я не мушу йти з тобою до вінчання до церкви й не мушу сидіти за весільним столом! Можу прикинутися, що мене зурочили, й не показуватися на люди ціле весілля. А як хтось захоче перевірити, чи я не втекла, то я є тут, лежу наврочена… воду можна відгасити…

— Добре тобі говорити, Корнелю, — дещо примирливо сказала Василинка. — А те, що сторонські люди прийдуть із молодим, ти подумала? Боже борони, ще щось заколотиться, то вони втечуть і забудуть, що молода ся лишила без молодого. Я не знаю… Ти мені хоч і товаришка була, але тепер хочеш таке від мене, що я не можу. Я й так признала в тобі дружку. Ти не знаєш, як мені було, коли Гаврило сказав, що ти в нього в хаті, а з тобою — емґебісти…

— Василинко… — нарешті відважилася й Корнелія. — Я розумію, що прошу велике, дуже велике, але ти одна мене можеш вирятувати. Тато тобі не відкаже. А я тобі не забуду.

Тобі я брехати не хочу: так, я вийшла з лісу. Але вони точно не знають, що це я — та, котру шукають. Через день-другий будуть знати. А поки що ні. Нас хтось зрадив. А тебе колись буде мучити совість, що ти могла помогти мені.

— Я вже помогла, — перебила Василинка.

— Помогла. Нічого не кажу. Але твоя поміч буде до сраки, як завтра повезуть мене в тюрму до Станіслава й там закатруплять, а ти поїдеш у свою Бессарабію радуватися своєму життю.

— Ти думаєш, мій тато такий простий, що не здогадається?

— Через те, що він у тебе не є простий, він, може, якраз і погодитися. Усі знають, що він надвоє ворожить. Як він мене продасть, колись люди йому згадають. Не завтра, то хоч через роки, а згадають. Не всі люди забудливі. Є й пам'ятливі.

А ці мене не посміють зачепити в хаті твого тата. Якщо він мене признає на весіллі своєї доньки, значить, він у мені впевнений. Ті на весіллі не будуть чіплятися, навіть коли б хто щось і пікнув, їм твій тато ще згодиться.

— Що ти мене пужаєш {{ Пужати (діал.) — лякати. }}, товаришко?

— Я не пужаю, Василинко. Я розказую, як воно в житті буває.

— Звідки ти в двадцять років можеш знати, як буває?

— Я не знаю, як буває, але думаю, що буває саме так…

* * *

КОРНЕЛІЯ СИДІЛА за кухонним столом і мовчала.

Мовчав і Богдан, переставляючи перед собою сірникові палички.

За вікнами починало світати.

— Мамо, а далі?..

— Далі… А далі, через день з молодими й весільними батьками я в ролі старшої дружки поїхала вантажівкою в

Бессарабію, в Кельменецький район, звідки був родом Василинчин чоловік. Земля йому пухом, не нажили довго, лиш два роки, втопився, сердега, в Дністрі, а Василинка по тому забралася назад у Старі Кути.

А тоді… Коли весілля сідало на машину, підійшов до мене офіцер, що був у них старшим, відкликав убік, знову взяв за підборіддя й сказав: "Чує моє серце, що тут нечисто, але не хочеться хорошій людині весілля псувати. Та й ти якась така… Подякуй Федунякові: заступився за тебе, й лише задля нього я не зробив з тобою того, що повинен робити в сумнівних випадках. Так що будь здорова, чорноброва. Може, ще зустрінемося".

Поїхала я з молодими, лишилася в них служницею… А далі ти знаєш: твій тато забрав мене до себе в Чернівці. В шістдесятому ти народився. В сімдесят третьому тато помер від інфаркту. Отак і життя минуло.

— Ось чому ти у свої гори ніколи не навідувалася! Це ж рукою з Чернівців подати до Брустурів. А казала, клімат шкодить…

— Вчора я зрозуміла, що даремно.

— Мамо, а що було вчора? — несміливо запитав Богдан, намагаючись дивитися на матір з-під лоба.

—… Наздогнало минуле… Вчора мене наздогнало минуле: вчора ми з тобою очі до очей зустрілися з Коляєм.

— Із Коляєм?! — подив сина був такий непідробний, що він устав зі стільця й знову сів.

— Так… Із Коляєм… Із високим худим чоловіком, в якого родима пляма на правій щоці, а права рука без великого й вказівного пальців.

— Коли це було? — тихо запитав Богдан.

— Коли я зомліла. Може, й добре, що зомліла, бо не знаю, що було б, якби була при пам'яті.

— Ти думаєш, мамо, коли б ви учора впізналися, ви не могли би порозумітися?

— Твій тато колись за пляшку горілки виробив мені документи, що я в Кельменецькому районі народилася. Тим я й обрубала свою пуповину остаточно. З людьми спілкувалася мало, язик тримала на припоні. А після таких переживань змінилася я дуже — впізнати мене зараз дуже важко. То й добре.

Корнелія важко встала й пішла до спальні. Її не було довгенько. А коли повернулася — тримала в руках пожовклу рукавичку дивної форми.

— Оце я вив'язала для Коляя після одної страшної перестрілки, коли він утратив два пальці правої руки. Він дуже нервував через своє каліцтво й намагався ховати руку від сторонніх очей. А я добре роздивилася, як виглядає його безпала рука, й виплела йому цю рукавичку з найтоншої вовняної нитки. Я його дуже любила… Й думала, що життя мені не буде без нього… І він це знав.

Ти питаєш, чи порозумілися б ми, якби були впізналися вчора… Яке це має значення тепер? Для мене правда одна: він зрадив.

Так що нехай живе… Все одно минуле навідує його ночами. Знаю по собі. Минуле — то такий кат, що мовчки й без знаряддя тортур замордовує людину зсередини. Можеш ночувати в церкві, колінкувата, каятися, денно й нощно бити поклони, а воно не відпускає, як задавнена грудна жаба. Душить тебе, душить…

Але в мене є ти. А я не хотіла звалювати на тебе своє минуле…

Запало довге мовчання.

Корнелія помішувала чайною ложечкою вихололий окріп у горнятку.

Богдан курив у відчинену кватирку.

— Мамо, а ким був мій тато до того, поки почав учителювати? — несподівано різко розвернувся до неї.

Корнелія мовчала так довго, що Богдан подумав: мама заснула сидячи.

Зітхання її було гучніше, ніж грім серед ясного неба:

— Він був тим офіцером, який повірив моїй брехні про дружку…

Київ — Осокорки,

20 липня — 20 серпня 2001 року

"Убієнних всіх скорботні тіні

Я тримаю, наче чорний стяг"

Казіс Брадунас

Ідеологізований пейзаж

Блискавку — цю повстанку

Скромних полів небес —

Перехитрив приманкою

Вітер-каменотес.

І полетів у клоччя

Блискавки білий шал.

Згасли повстанські очі

В бункерах диких скал.

* * *

...о, так.

Іти, і я, і ми

В сліпі сніги крильми упали.

Лиш серед чорної зими

Смереки чорно трембітали.

І сонно падала в потік

Прострелена і в'яла глиця.

І снігу мокра плащаниця

Ховала нас, немов шулік.

Ми не давалися, мов пси.

Нас жони — й ті не приручили.

Нам помагали люди й схили.

Нам трембітали — лиш ліси.

Буковинські пейзажі 1947 року з уст баби Загулихи

1

Ой, попід гай зелененький

Не Довбуші молоденькі,—

А темнії воріженьки

Шнурочком брели.

Хлопців тридцять, може, триста,

Ой, то з покриком, то свистом,

Стежки кров'ю — а не листом —

Укриті були…

Ще не встигне сонце сісти:

— Давай, суко, борзо їсти —

годувала ж москалів.

Гості й рано.

Ворон кряче:

— Давай, курво, їсти.

Плаче

За тобою Магадан…

…і попід гай зелененький

Не Довбуші молоденькі,

Лиш темнії воріженьки

День при дні брели…

Чорні вітри-вітровії загули — загули.

Не одні тут в преісподню загули. Загули.

2

…і пливли у ніч твої бесаги

Між сипучих по горбах снігів.

І пекла неправда, наче спрага,

Під дзвінки — як дзвони — биндюгів.

Ой, за ким у ніч вони дзвонили?

Упирались коні, мов душа.

Пси горбами, мов скажені, вили.

Падали ранети з кунтуша.

В череві сахалася дитина,

Ненароджена, та воює з тавром.

Вслід рикала вже чужа маржина.

Плакало корито із цебром.

Та дорога… до якого Бога?

Не під "отче наш…" — під батоги.

У смерек підкошувались ноги —

Біль скрипів, неначе биндюги.

О, Боги!

Оракули!

Провидці!

Пропадай все пропадом — гори!

…і чорніли — наче плащаниці,

Вчора ще веселі хутори.

…Бо не знає ніхто

Моя дитинко,

Моє золоте срібельце!

Тобі тісно у мене під серцем?

Не бий так ніжкою, моє любе…

Ось я кладу руку

На твоє скручене вдвоє тілечко —

І вже мені легше,

І вже мені вільніше

У цьому коров'ячому вагоні,

Де замість худоби — люди,

Арештовані вітром і снігом,

Протокольовані снігом і вітром.

І смородом…

Смородом…

Смородом…

Багато людей, дитинко, —

Всі шістнадцять хат із нашого хутора.

Лишили паралізовану Одокію

І німого Михайла.

Михайло стратився на горищі на стайні.

І — Господи! — хто його звідти зніме?

І — Господи! — хто його поховає?

Кинуть хіба що в прірву

І підпалять ломаччя…

Як вернешся колись,

Моє мальоване дитятко,

Клади свічечку коло кожної пропасті,

Коло кожної вершіді, —

Не одна там душа загублена,

Не одна там душа заблудла…

А паралізована баба Одокія

Тепер все одно не сама:

До неї під вікна приходять вовки

І світять очима

Замість каганця під стелею.

Город розривають дикі свині.

В царинці пощипують сіно олені.

А навесні зазеленіє кучера,

на ній зацвіте горобина.

Душа баби Одокії

Переселиться в трембіту —

І дотрембітається до нас.

Може, тоді ми не будемо

У коров'ячому вагоні.

Ти будеш тупати низями.

Твоя мама чекатиме тата.

Тато встане з-під бука.

Сонце висушить наші сльози.

І тоді душа баби Одокії

Обізветься до нас сопілкою…

Моє голуб'ятко,

Не бий так ніжками маму…

Мама третю добу не їла…

Мама хоче заснути

І прокинутися трембітою…

Щоб ти ніколи не грало веселої,

Моє серденько,

Ні трембітою, ні сопілкою.

Бо не знає ніхто

У кому

Озветься його душа…

…ша…

Балада про власні поминки

…Сказав чотар: "Ідемо, хлопці —

Орли…

А вб'ють половиків. {{ Половик (діал.) — яструб. }}

І насміються у потоці

Під чорний дзвін афинників".

…І мама поблагословила

На бій безвусих вояків.

Залопотіли свіжі крила

Незайманих афинників.

Сказав чотар: "Не бійтесь, хлопці, —

Смерть нашу будь-хто приведе.

Душа ж у Білому Потоці

Зостанеться…

А ми — хто де.

Отож: копаймо по хрестові

Собі.

Авансом.

Між верхів.

На хрест — по свіжім рушникові

В'яжімо із афинників.

Робім поминки в дикій вершіді {{ Вершіть (діал.) — провалля. }}

Під дзвони мертвих голосів

За наші душі відумерши

Колись… десь тут… поміж лісів…

Хай за поману буде затірка

Й кулеша з маминих Розтік.

А душі гріймо коло ватерки,

Поки їх всиновить потік.

І на усіх єдину свічку

У цій безодні запалім.

Бо смерть зашкіриться у вічі —

Й не знати, буде хто при тім".

Так пом'янули тихо хлопці

Самі себе.

Замість мамів.

Іржали коні у потоці

Під чорний дзвін афинників.

...і за дерев живими стінами,

Де туляться вітри-гінці,

Так мирно спали з карабінами

Орли…

А завтрашні — мерці…

Балада про коня

…обминаючи плай — по вершіях,

Між каміння, ожин, води,

Одинокого мертвого вершника

Кінь розумний три дні водив.#

Був не воїном і не зрадником —

Був заблудлим дитям епох…

Стих учора кривавий ярмарок —

Він лишився з конем удвох.

Жінка буде ночами вити:

"Хто в цю пастку тебе зловив?!"

…Та носив його кінь, убитого,

Воя-вершника без голови.

…Вила вовчо отецька хата:

Не придумав би й не приснив —

Кінь синочка приніс до тата,

Але татові не лишив.

Кінь розумним вродився, добрим:

Для ґазди він збудує дах,

Щоб йому не кидали гробом

Злі собаки на двох ногах.#

…прийняла їх глибока вершіть.

Слід кривавий їм дощ затер.

…кінь лишився із мертвим вершником.

Кінь ірже там ще й дотепер.

"…мамко…"

* * *

…мамко…

…що тобі дати, дитинко…

Казав татко…

…нема татка…

…а що є…

…нема нікого…

…а ми…

…і нас нема…

…а де ми ділися…

…Завтра сядемо в сани

і поїдемо до Миколая за гостинцями…

…а Миколай не прийде сам…

…не прийде…

…а той, хто приходив на Миколая

з ґвером, то хто…

…то наша погибель…

…погибель — це що…

…це той, із ґвером, що був на Миколая

без гостинця…

…а гостинець…

…а гостинець — це дорога,

якою ми завтра поїдемо саньми…

…куди, мамко…

…у преісподню… спи…

Розтоки. 1988

Володимирові Захарчуку

Донині є: і Кінашка, і Бозна,

Мов кладовища — кропиви, хрести.

І півсела світами.

Хтозна?

Бог зна!

Хто чорно так цей край колись хрестив,

Що й півземлі — у незагойних ранах,

Що й цвіт цвіте — голівочками ниць?!

І ходить десь отам по магаданах

Твоя душа із запахом ялиць.

Голосить неприкаяно, ридає,

Із туги, як за мамою, рує, {{ Русти (діал.) — рикати. }}

І стратитися — дерева немає

Букового, й смерічки не стає.

І десь в Караганді чи на уралах,

Чи бозна-де і у яких світах

Розтоцькі Джуряки,

Калинині,

Матіоси

Не ви-вми-ра-ли!!!

Бо ще живуть.

На Кінашці.

В хрестах.

Реквієм

За Казісом Брадунасом

Боже мій!

Єдиний і жаданий!

В благодатну для душі пору

Не здирай, прошу тебе, із мене

Шкіру,

Наче з дерева кору.

Як же я в такім житті затерплім

Перетерплю наготу і страх?!

...Нахились за ягодою теплою —

Я розтану є тебе на губах...

Могили лісових велетів

За Казісом Брадунасом

1

Забутий могильний горбик

З калиновим пожарищем.

Тут сумно ночами чорними

Язичницький вітер свище.

Дерева згортаються з місця —

Бредуть ледве чутним строєм.

І падає з неба місяць —

Неначе виходить з бою.

З очниць лісового брата

Трави проростають крила.

Розпалась за ребер ґратами

Сталь, що всеньких їх погубила.

Край мордований,

Шрамами вкритий,

І розп'ятий…

розіп'ятий…

клятий…

О, як дзвінко звучать копита!

О, як глухо гуде розплата!..

2

На могилах, що вітри мордують,

Зріють краплі лютого пиття.

До вітчизни притиснись.

Ти чуєш,

Як її, великої, — мало для життя?!

Тут немає скромної каплиці.

Жаль глухий волає в небеса.

Крапля світиться під гілкою чорниці —

Мов горить невитерта сльоза

У очах землі.

Бо кості їхні —

Чаші поминального вина.

Подивись: у смерті в чорних кігтях

Вічностей убитих імена…

"Головосіки — голову відсікти…"

* * *

"Я не вірю в повернення війська..."

(І. Малкович)

Головосіки —

Голову відсікти

В пропасниці,

В пропасниці

Злодійській.

І сподіватись

На визвольну

Місію

Не зайшлого — свого —

Із лісу —

Війська.

Головосіки.

Голову відсікти.

І плакати з жалю,

А чи розсістись!

Але дрижить у відчаї рука,

І серце обливає тихо млістю,

Що все одно гуртується десь військо.

…хіба у віршах Герасим'юка…

"…і гнуться не плечі — горби верблюжі"

* * *

…і гнуться не плечі — горби верблюжі.

І падає в пропасть безкровна рука.

Я хочу напитися голосу дуже.

Чи вісім рядочків Герасим'юка.

Чи вмерти, як вояк, в отім потоці,

Де честі й безчестю страшний кордон.

Де не ночував ні в одному оці

Ні сон, ані плач.

Ані плач,

Ні сон.

"...бо день якийсь такий..."

* * *

...бо день якийсь такий,

Що всім би все прощала,

І за здоров'я всіх

Палила би сто свіч.

За тих, кого люблю,

І тих, що проклинала...

Бо день якийсь такий...

Бо день такий — мов ніч.

Життя якесь таке,

Що ми воює всі торговці,

Життя якесь таке —

Лише порізи.

Шви.

Та я палю свічки

В малесенькій церковці

І думаю про тих,

Що є і відійшли.

О, ноша нелегка

Вгинає наші плечі,

Кладе печать жалю

На лиця і на дні.

І я палю свічки

В церковці на Горечі,

І думаю, що хтось

Запалить по мені.

Однак, які легкі

Моїх набутків клунки!

Та все мені проща

Христа прозорий лик.

І думає, мабуть,

Про це стара румунка,

Що тихо поправля

На образі рушник.

"Сіда-ріда…"

* * *

Сіда-ріда,

ой, сіда-ріда…

Плач,

Ридай

чи тужи в кулак.

Вінегретом цим чорним снідай.

Сій з ридання солоний мак.

І не чахни.

Ой, сіда-дана…

Чорні трави коси вночі…

…Під Покрову чи до Івана

Візьмуть музику:

трембітачів.

Одкровення

Анна-Марія

ДО ЗАКІНЧЕННЯ тілесного посту Іларієві лишалося три дні. Ну, гай, най буде лише два з половиною, бо таки спізна в суботу він розговіється.

О, з суботи на неділю найстаріший у Розтоках парубок Іларій Гуцуляк урве свій добровільний восьмитижневий піст.

Така подія, певно, буде записана в котрусь книгу буття, це буде зараховано на суді Господнім, бо ні один чесний християнин, токмо християнський парубок його віку, безпричинно не тримає такого довгого посту.

Іларій дає голову навідріз, що це саме так. Правда, мало котрий християнський хлоп у їхньому селі досидів до таких, як Іларій, років невінчаний…

Але, що би там не говорити, а вісім неділь посту — то таки, може, було би й забагато, якби не Гафтинякова Анна.

Анна! Анна — ото його раптова, зненацька причина, задля якої він вісім неділь сковував себе іржавими ланцюгами день у

день, а найбільше — вечір у вечір, як лиш розлазилися по тілу мурашині орави хоті й нетерпіння.

Йому робилося так, ніби хто випускав усю комашню Гафтинякового лісу на волю — на Іларієве тіло, що заходилося дражливою сивою гарячкою. Отоді десь глибоко, що й не сказав би де, — бо воно не належало жодній окремій частині ні тіла, ні розуму, — відкривалася чорна прірва бажання: так, наче з-під кожної смереки Гафтинякового лісу виповзала холодна гадюка спокуси й з якимись чудернацькими погойдуваннями звивалася круг нього, ластилася пекучою шкірою, покусувала смертельними зубами. Але гадюка, однак, не випускала того жала, що полегшило би Іларієвий жар.

О, він таки метавсь, як у гарячці, коли всі мурашники того проклятого й знаного на зубок лісу відкривали видимі й таємні ходи, — й кусюча, жалюча, лоскітлива й нестерпна братва заповзала в кожнісіньку пору тіла й пила, як ненаситна відьма, пила шалено пульсуючу молоду його кров, затруювала її терпкою отрутою, що та аж пінилася від неупокорення.

Бунт! Темний бунт крові диктував Іларієві свою волю, зв'язував увесь денний розум нерозривним мотуззям — і чоловік тоді робився гейби дурним, глухим і невидющим, і мусив шукати собі рятунку в іншій — іще солодшій — прірві.

Ще вісім неділь перед цим такої бунтівливої пори Іларій сідлав свого масного коня й рубав до… та чи до одної жіночої спідниці рубав-рвався Іларій за свої парубоцькі роки, аж поки не спинився перед цьогорічними вісьмома неділями тілесного посту?

Ого!

Один він знає, під чиїми ворітьми фиркав його розумний кінь, у чиїх малинниках червонилася шовкова трава від згублених дівочих вінчиків, що рік за роком котилися з афинників у малинники, з малинників — в обороги, з оборогів — на запашні передзимні сіна, в удовині перини, з удовиних перин — у ретельно прибрані комори пишних сільських молодиць, що одною рукою молилися Богу коло своїх шлюбних чоловіків, а другою — давали у вікно знак Іларієві.

Він втрачав із ними розум, із жонами й молодицями, розведеницями {{ Розведениця (діал.) — розлучена жінка. }} й невідданими, — але жодна не могла його втримати надовго, а головно — по всьому, коли нагла мурашина тьма раптово легко й солодко покидала жили, розливаючи змору, йому аж самому не вірилося, що кількома хвилями перед цим із ним робилися такі дивні дива.

Та гріха він не мав. О, ні. Гріха він не мав. Діти за ним не плакали. Якщо й плакав хто за ним — то плакала чужа челядина. А втім, плакали десь і його діти. Однак про те не знав ніхто, окрім їхніх мамів.

Але останні вісім неділь він постив. Ну, гай, най буде — не душею, бо нічні мислі плутали голову, як вітер волосся, але тілом… Тіло Іларій тримав у принуці, як ніколи до цього. Йому було невольно робити інак.

ВІСІМ НЕДІЛЬ тому Іларій засватав Гафтинякову Анну.

Білу — як ранній туман,

свіжу — як молода гуслянка,

неторкану — як опівнічна вода.

І за три дні він мав вийти з великого посту.

Іларія починала трусити легка дрож, коли він думав про неї. Може, через те, що Анна така молода, що й не знати, чи вже добре закрутилися на її тілі таємні кучері сорому, чи ще ні; а може, через те, що перший раз на своєму віку він робив такий чудний крок — женився, та так, ніби робив це із зав'язаними очима.

Але його таки била дрож при згадці про Анну.

Він сам собі нарадив свататися до Гафтинякового мізинця. Мізинець, щоправда, крім мізинних літ, мав неміряні татові ліси. Це знали всі Розтоки, що Гафтинякові ліси належатимуть Анні після її заміжжя. І, певна річ, багато хто точив зуби на Анну, котру, якби хотів, то й ущипнути ще не було за що.

Зате ліси! Ліси не давали спати багатьом. І де вже тому Іларієві, що міг бути Анні хіба що за тата, снити Гафтиняковими буковими лісами — золотом злотним, золотом на золоті?!

Золото на золоті… Чи то так до лісу, чи до Анни молиться тепер Іларій?

Чи до лісу, чи до Анни?

Хто міг колись подумати, що оте дівчинище, — худеньке, як дерево без кори, несміле, як пес у чужих сливах, — за три дні стане його шлюбною жінкою?! Вона, біданка, дотепер йому каже на "ви", але як вона виділа його лише кілька раз, то коли було їм пускатися в бесіду?

Це лише раз Анна була сміла. У зрубі, коли пасла татові вівці.

Іларій тоді спускався з Околени чи то від Василя, чи то від його жінки, — й став як пень перед джерелом-копанкою, де якось так чудно вмивалася Анна: вона різко нахилялася, раз-по-раз відкидаючи чорні коси за плечі, довго дивилася в несколочену воду, як у дзеркало, а потім, фиркаючи й сміючись, лила й лила на себе живе срібло.

Вже її біленька довга сорочина прилипла до грудей і живота, — а вона сміялася, чисто, по-дитинячи обмацуючи крізь мокре полотно своє тіло. Коли її долоня зупинялася там, де мали би бути — але ще не було — груди, Анна враз стишувалася, довго тримаючи нерухомою долоню, й, зажмурившись, швиденько — лап-лап — пробігала руками по собі аж до колін. І знову сміялася — голосно, дзвінко, знаючи, що тут, на татовому маєтку, ніхто її не вчує, крім татових овець, які паслися в зрубі.

Іларій не видів Аннииного лиця, бо вона була обернена до нього плечима, але її худе дітвацьке тільце й ота нетерпляча дитиняча ручка, що — мац-мац — невміло пестила себе чи шукала пестощів, так зворушили його, що він, ламаючи, як ведмідь, малинник, крикнув на весь Гафтиняків ліс:

— Анно!!!

Вона зіщулилася, не обертаючись. Поволі опустила змертвілі руки й заговорила чи то голосом, чи то прилиплою сорочкою:

— Або що?

— Або то, що застудишся!

— Ще ні один не застудився від такої води.

— Від якої?

— А від такої!

— То від якої?

І тоді вона обернулася. Білою прилиплою — мало не врослою в неї — сорочкою, рожевими пуп'янками, що дрижали під полотном, і ледь-ледь темним кущиком внизу живота.

— Від Гафтинякової!

Не стало ні пуп'янків, ні кущика. Сорочка напнулася, як під вітром, бо Анна поволі, ніби стара жінка, пішла догори, говорячи до нього в долину:

— Я не студжуся. Я тут пасу вівці.

— А ти сама пасеш вівці?

— З Василинчуком.

— А де Василинчук?

І, не кліпнувши, Анна збрехала:

— Пішов у гриби.

То вона його побоялася, що так йому відповіла? Що збрехала на ходу? Чи себе побоялася?

Іларій був би присягнув, що побоявся він. Побоявся її невмілих, та нетерплячих дитинячих рук.

…ВІН ДОВГО НЕ ДУМАВ — лиш тиждень.

А потому пішов до Гафтиняка в старости на Анну.

Іларій був би й тиждень не сушив собі голову думанням. Та Гафтиняк мав ще старшу доньку — Марію. І знав її Іларій у сорочці й без.

Але й Гафтиняк знав, що Іларій знає Марію.

Правда, то було вже давно. Тепер Марію в селі знають багато. Але Іларій пізнав її першим.

Тепер йому до неї байдуже. Та якось трохи так мулько буде свататися до Анни на Маріїних очах…

Марія не є файна. Може, через те, що не файна, то й пуста, хто знає. Але так, як усі знають, що старий Гафтиняк по Аннину відданні лишить їй усі свої ліси, так само всі знають, що навіть коли хто й візьме Марію, то Гафтиняк не дасть їй нічого за ганьбу своєї фамілії.

А Марія так тяжко й теменно спротивилася Іларієві, що він був би намастив собі голову смальцем, аби лиш хто забрав її з хати, як він прийде свататися до Анни.

…Та він і це пережив — сватання. Правда, ступив у хату — як у киплячу бульбінь: треба було знати, що казати старому Гафтинякові, бо мусив же він якось пояснити, чому Анна, а не Марія.

Іларій перебрав у голові сто двадцять гадок, поки не надумав одну. Але й вона йому не знадобилася: Гафтиняк якось дивно легко, аж начебто зрадівши, погодився віддати за

нього Анну. Так легко, що Іларій злякався: а що він буде робити з таким дівчинищем? Це ж доведеться їй самій цицьки давати, ніж вона дасть цицьки Іларієвій дитині.

Але то був миттєвий страх. Іларій — ґазда.

А решти він не боїться.

За весь вечір Марія, як і Анна, не промовила ні слова. Підозріло розповніла, з диким блиском в очах і зі схрещеними під грудьми руками, стояла, приперта до печі, й важко, що було чути на всю хату, дихала. Ніхто на неї начебто й не зважав, гейби Марії й не було.

Іларій також намагався не зустрічатися з нею очима: таємний і страшний жар пашів з її обличчя.

І все ж її погляд ударив його, коли він, прощаючись, цілував тремтячу Аннину руку. Іларій хотів зазирнути в Аннині очі, які блукали по ньому весь вечір, поки він з Гафтиняком замочував сватання, — а втрапив у пропасницю Маріїного блідого обличчя.

О, він не хотів би тепер ніколи зостатися з нею наодинці!

Але Анна! Анна, що не посміла промовити жодного слова без батькової на те волі, ще дужче роздражнила збентеженого Іларія. І тоді він дав собі тверде слово: піст. Піст аж до самого вінчання.

Він сам через три дні зніме розкішну Анну з коня й понесе до своєї хати. Цього в Розтоках не робив іще ніхто! Він понесе її на руках, бо скільки там тої тремтячої дитини? І він собі може таке позволити. А потім Анна понесе від нього.

Ще три дні посту, ще дві ночі брязкотливих ланців покори на тілі. Ще дві ночі…

Але тоді, в сватання, старий Гафтиняк після легкої згоди твердо — аж жорстко — сказав на ґанку:

— Ну що, Іларію… Те, що ви сватаєте в мене не моє дівчє, а мій лісок — це я знаю… моє дівчинище — воно ще таке, як вовк обмоклий серед літа. Та вже є, як є: лісок — то лісок. Але така моя воля: до вінчання з Анною не дам вам видітися, Іларію… Я уважив вашу волю, а тепер ви уважте мою…

Іларій уважив Гафтиняка.

Він мусив платити.

А лісок…

Іларій направду не знав достеменно, що він сватав: Анну чи ліси?

Відей, що Анну. Відей, що таки Анну. Але Анна була з лісами. Це ще май ліпше.

Ні, таки Анну. Бо йому ще не грало так серце ані до одної дівки, ані до вдовиці, ані до молодиці.

Він знав, що мав робити з кожною жінкою, він знав, де й якими замками втворяються їхні брами — але він не знав, як він це зробить з напівдитинною Анною…

А як вже зробить, то будуть вони над ґаздами ґазди. З його худобою та з її лісами.

Він сам умивав би свою Анну в тій копанці, в тому чуркальці над зрубом. Він би пестив її, як біленьку ягничку, де би вона сама хотіла. Він би…

Та гай, най буде! Ще три дні… Ще дві ночі…

У селі кожний пес знав, що Гуцуляк засватав Гафтинякову. А як село дізналося та полегшено видихнуло "нарешті…" — то так і лишило цю бесіду аж до весілля.

Але через три дні, коло церкви… Коли Анна на своєму коникові чекатиме Іларія… Коли схилить убрану віночками й стрічками голівоньку перед своїм господарем… Коли подасть ручку з коня… Коли присягне йому при всьому християнському людові… Коли…

АННА НЕ ЧЕКАЛА ЙОГО.

На вулиці коло церкви було так багато народу, що Іларій якось і подумати не міг, що то не Гафтинякові весільні гості. Іларій сам трохи припізнювався.

Навмисно.

Аби люди мали коли надивитися на його Анну, аби Анна знала відтепер, що він над нею має волю, й аби другі знали, що молода, як споконвіку велося в Розтоках, — мусить чекати молодого.

Спершу Іларій дуже розлютився. Таку ганьбу зробити найстаршому в селі парубкові?! Змусити його чекати?!

Але Гафтиняк жив у дідька за дверима. А вчора йшов дощ. Поки весільні гості перемісять те болото… Поки дійдуть до церкви… Однаково задовго.

Весілля показалося з бічної вулички так раптово й гучно, що Іларій мало не впав з коня. Весілля було ще трохи далеко, але Іларій дав знак музиці грати зустрічної, та такої, що кололася вулиця й кололася голова.

Але Анна!

І кінь під нею!

Боже, яка пишна була Анна! Лиця їй здалеку не видко, але такий на ній вишитий сардак, стільки на ній веселих хусток із тороками, віночків, палених вовняних колокілець над чолом і зелених стрічок… Вони впали їй на лице, а вона їх і не відгортає.

Вона, бідашка — солодашка, дивиться коневі в гриву й не дивиться на Іларія… Встилається.

Але, Боже! Як вона те витримує на собі? То ж можна провалитися під коня від такої ваги вбрання!

Нащо вони її убрали так дуже багато? Вона ж не годна буде злізти з коня з тими хустками!

Із нетерпіння й неспокою піт покотився Іларієвим лицем. Він витирався вишиваною хустинкою так, ніби хотів відгорнути чільце з Аннииного личка. Він ураз так нестерпно зажадав пізнати її палкі очі, що був би скочив з коня й побіг навстріч.

Але ще трохи…

Кінь під Анною якийсь лінивий чи змучений, бо несе її так поволі, як ніс би мерця, а не молоду. О, певно, й у коневі є гонор Гафтинякової крові.

Але кінь уже тут… Ще п'ять кроків…

Іларій чує, як гупає його серце.

Він не озирається, чи чує це ще хтось. Він не встигає втертися, бо молода, не піднімаючи очей, низько, майже торкаючись коневі гриви, довго й надто повільно клонить перед ним голову, а тоді подає вже не тремтячу руку.

Чомусь фиркає й непокоїться його масний кінь — на його шиї занадто голосно калатають дзвінки й дрижить перина на сідлі. Іларієві важко втихомирювати й серце, й коня, бо треба підступитися до Анни ближче, щоб поцілувати подану руку. Рука біла-біла, майже безкровна, майже нежива, але велика й сміла, як сама Анна в зрубі коло потоку.

Він схиляється над нею так само, як у сватанні, цілувати її й чує, що смертельна пропасниця пронизує всі його члени: з-під хусток, стрічок і колокілець, крізь туман і мряку, що поволі розпливаються перед церквою й заливають Іларієві мозок, безжалісними, палаючими очима замість Анни дивиться на нього Марія з виокругленим обличчям і вивершеним — ніби перед самими пологами — черевом, яке пробивається перед Іларієві очі навіть з-під сардака й розкішних запасок-спідниць.

Він чує, як тисячі батогів цьохкають над головою, розколюючи обважнілий раптово карок. {{ Карок (діал.) — череп. }}

А ще треба встати з коня і зняти до вінчання Анну… та ні… таки Марію.

Розтоки на Буковині,

січень 1995 року

Поштовий індекс

1

— А хоч розірвись, а індекси таки не пишуть, — бурчала Марія Герасимівна, що була за начальника пошти, повільно відкладаючи набік конверти без хитромудрих шести цифр. — Чи на кожній хаті поприбивать оті таблички: "Пишіть, люди, індекси", чи, холєра його знає, що вже робити, — й далі бубоніла під ніс Марія Герасимівна. — О! І ти разом із ними, Катерино, — розгнівано підвела голову на жінку, що якраз виходила з пошти. — На, допиши, — простягнула конверт: — Уже кому-кому, а тобі пора б знати… — багатозначно натякнула новоспечена начальниця.

Катерина, якось ніби не розуміючи, чому сповідає її оця жвава жінка у форменній жакетці, підійшла до поштового прилавка й мовчки розкрила долоню. Марія Герасимівна також мовчки віддала конверт. А Катерина, вся враз обм'якнувши й збліднувши в лиці, вийшла, навіть не подивившись на нього.

— Холєра його знає, що за народ пішов, — далі бурчала Марія Герасимівна, раз по раз обсмикуючи жакет: — Ти до них із добром, а вони…

Ніхто не зрозумів, що мала на увазі начальниця, кажучи про добро, проте присутні на пошті схвально закивали головами.

...Ішла Катерина, всім тілом нахилившись уперед. Ніби долала невидиму стіну. Руки, по-чоловічому складені за спиною, здавалося, з'єднували собою кінці якогось гігантського ланцюга, котрий будь-що треба було втримати.

А тим часом пішов сніг, ліниво стікаючи тоненькими цівочками по пальті.

Біля воріт своєї хати Катерина силою розчепила посинілі пальці: "Господи... кому він іще став поперек життя?"

Чим ближче була до порога, тим дужче огортала втома, якась така важка й нещадна, ніби на тіло навалювалась кам'яна плита й силою пригинала до землі. Хотіла отак, як є, забитися в подушку. Ні про що не думати, нічого не знати. Та в кишені лежав лист. І він був важчий, аніж ота брила, що люто хилила долу.

Катерина, зітхнувши, переступила поріг.

Спершу вона хотіла пошматувати конверт на дрібні клаптики, знищити, розвіяти за снігом, спалити, здути з попелом, аби не лишилося ні буквочки, написаної чужою рукою. Що це була робота котроїсь сільської видри, вона не сумнівалася й хвилечки.

На зміну втомі й люті надійшла хвиля жалю до самої себе. Вона була така могутня й невідворотна, що, здавалося, розплюсне тут, посеред власної хати, затопить слізьми за змарнованими літами, за молодим віком, котрий бачив лиш

чоловікові кулаки й зведені жовна. А тепер, коли вона заледве відійшла, подаленіла від болю, коли в ній оселилася сама лише гіркота, їй хтось хоче всадити ніж у спину — в самі очі, щоб осліпити, позбавити того останнього, що трималося на чесному слові. Хтось хотів зруйнувати її сім'ю, котру Катерина захищала, як свою честь. Вона здокуплювала своє гніздо словами, слізьми, прокльонами, терпінням, погрозами, покорою, лайкою, відчаєм — усім, на що спроможна жіноча фантазія.

І ось. На, любуйся-милуйся, Катерино! Котрась із тих, що не давали їй життя, що довели Андрія до тюремних ґрат, занесла тепер ніж і над Андрієвими дітьми.

Катерина сиділа, тяжко вчепившись руками в волосся, й дивилася на конверт без індексу…

2

"Шановний Андрію Петровичу!

Пише Вам класний керівник Вашого сина Оксана Стратонівна. Пишу Вам не для того, щоб розчулити, — хочу, щоб Ви знали, що про Вас думає Ваша дитина. Василько досить жвавий і спостережливий хлопчик, та останнім часом ходить пригнічений, а іноді й заплаканий. Розмови з ним нічого не дають. І я вдалася до забороненого педагогічного прийому. На одному з уроків я запропонувала дітям написати "Відвертий лист моєму батькові". Я пообіцяла віддати листи їхнім адресатам у день закінчення дітьми школи. Василько довго сидів задуманий, а потім покликав мене: "Оксано Стратонівно, правда, мій татко тоді вже буде вдома й ви йому віддасте цей лист?" — "Правда, Васильку".

Я поскладала списані аркушики в конверти, перев'язала стрічкою й заховала в шафу. А лист Вашого сина віднесла на пошту.

Я вірю, що Ви, Андрію Петровичу, зрозумієте мене.

З повагою Оксана Стратонівна.

P. S. Ось лист Вашого сина. А помилки в ньому — не найважливіше".

3

Перед тим, як узяти шкільний аркушик у дрібну клітинку, Катерина довго дивилася на круглу, ніби від розплилої сльози, плямку на ньому. А потім, до болю зціпивши зуби й утерши очі, втупилася в знайомі синові закарлючки:

"Доброго здоров'я, дорогий татусю!

Восени ми на фермі всім класом носили хвою. І я чув як тітка Василиха, знаєш та що живе коло телевишки розказувала усім людям. Катерина пусто дурно нарікає на Андрія. Подумаєш, десять років у тюрмі відсидить. Але грошей зате лишив їй певно цілий міх. А вона терпенна — дочекається. Ще й збоку когось собі знайде як Андрій знаходив. Заодно і відплатить йому. Таки бреше що грошей не лишив. Не вірю баби. Якби глибше копнути то за милу душу знайшлися би гроші.

Я татку ледве добіг до хати. Мало незабув що казала тітка. А мама почала кричати на мене бреше та Василиха прокрався наш тато у тім магазині, прокрався і нас лишив як церковних мишів — і нема чого тут копати. Я дуже пожалів мамку, бо вона

потім узяла Оленку на руки і щось говорила їй у коси. І ще, я татуся неповірив тій Василисі, бо страх як не люблю її ще відтоді, як недала вона груш із свого саду А вночі я не спав і думав куди це ти прокрався бо крадуться лиш злодії і то уночі. Я знаю. Я читав. А ти уночі був дома. А вдень продавав у магазині. Правда що ти нікуди не прокрадався? А на другий день я згадав що тітка Василиха казала глибше копнути. І я обійшов навкруг хати і городу але ніде незнайшов ні якої хованки. А я так хотів відкопати ті гроші і віднести їх у контору.

Може тебе і випустили би? Га татку? А може ти нічого і не закопував? То ти їм так і скажи.

Я хотів тобі давно це написати але мама казала що тобі буде нецікаво таке читати. І ще вона каже що б я писав тобі лиш веселе. А мені не весело без тебе татусю і мама ходить сумна. Ти не думай вона хороша мама і на мене кричала тоді лиш один раз. А все через ту Василиху. Добре, що я її не люблю ту тітку. І хай вони зігниють її груші.

А Оксана Стратонівна казала що лист до свого батька має бути гранично правдивим. Шкода що ти не відпишеш мені бо я незнаю як це правдивий та ще гранично.

Що хіба і листи мають границю?

Будь здоровий татку.

Ятебе чекаю і люблю.

Твій синок Василько Андрійович, учень 4-А класу".

…Катерина старанно вклала обидва листи назад у конверт й акуратно вивела поштовий індекс…

Розтоки на Буковині,

січень 1984 року

Признай свою дитину

Чи досиджували в когось на весіллі так довго — майже до самого ранку — Дмитро з Оксаною вже й не пам'ятали. Після безконечних й одноманітних чаркувань й одноманітно темпераментних танців були геть чисто — на нитку — спустошені, що йшли мовчки безлюдною сільською вулицею, ліниво минаючи двори із сонними ще курми й псами.

Попереду від Доманчукового паркану відділилася хитка постать, наче тільки на них і чекала, і, дещо затинаючись, заговорила голосом Петра Татарина:

— Фест гуляєте, виджу… фест. Добре робите! Робіть і далі… — й затягнув голосно й надсадно: — А я собі гуляю, як рибка по Дунаю…

Дмитро з Оксаною все ще ліниво міряли дорогу, коли Петро ззаду зненацька поклав долоню на Дмитрове плече:

— А що ти такий гоноровий, що й не озиваєшся, так, як би я був стовпом, чи тобі не рівня?! Даремно… А Таня, твоя старшенька, таки на мене похожа, таки на мене… ти лишень придивися… — та й п'яно похилитався в передрання, навіть не озираючись на спантеличену пару, яка, однак, начебто й не вчула Петрового белькотіння.

Оксана на те лише сплюнула:

— Щезни в болото, нечисте п'яна! — й тихо зітхнула до Дмитра: — Чи одного горілка дурним зробила…

Дмитро на те промовчав.

Промовчав він і вдома, й удень, і ввечері, й кілька днів по пригоді, гейби й не було Татаринової п'яної нісенітниці в його житті ніколи.

— Закриєш на ніч кури й даш їсти псові, бо я вже пішла, — цмокнула Оксана Дмитра між щокою й вухом і взялася за хатню ручку. — Я вже пішла? — навіщось перепитала, дещо знічена його відсутнім поглядом.

— Добре, — байдуже відповів Дмитро, тримаючи в руці електричну бритву.

…Голився Дмитро ретельно й довго.

Ще довше розчісував поріділе волосся, то пригладжуючи, то скуйовджуючи його, то роблячи проділ, то чілку, не втрачаючи, однак, при цьому терпіння й спокою. Потім довго вдивлявсь у дзеркало, підправляючи брови й пощипуючи підборіддя.

Під вікном сільської амбулаторії Дмитро став далеко за північ, коли погамувалися навіть пси по дворах і жаби по калабанях.

Оксана, схилена над столом, щось записувала в журнал. Писала вона швидко й недовго.

Потім сортувала пляшечки й коробки з ліками в скляній шафі, потім лічила голки для одноразових шприців, далі кілька разів позіхнула, притягуючи ближче до софи телефон, акуратно поскладала шпильки на стільчик, стріпнувши густим волоссям, що посипалося, мов сміх, по плечах.

Дмитрові навіть здалося, що він почув його запах — легкий і невагомий запах нічної матіоли під вікнами…

Світло погасло — а він ще довго стояв під стіною, уявляючи, як скидає Оксана сестринський халат і вбирається у рожеву нічну сорочку, подаровану ним на день медика…

Дмитро повернувся додому й тихенько — на самих лише пальцях — зайшов у кімнату, де спали діти, лишивши відчиненими двері з коридору, звідки било яскраве світло.

П'ятирічна Олечка, його голуб'ятко й пестунка Олюня, притискувала плюшевого котика й усміхалася своєму пізньому, якомусь радісному сну. Дмитро поправив легке укривало на ній і поцілував у чорну голівку.

Старша — Таня — спала на правому боці із задертою до пупа сорочечкою й прикладеною під щоку долонею.

Дмитро довго дивився на її гострі підліткові коліна, потім на подряпані литки, на вузькі біленькі трусики, вже пробиті першими жорсткими волосками. Його очі спинилися на дрібних дичках ще несформованих Таниних грудей, по центру між якими темніла велика — точнісінько така, як у Оксани — родимка.

Але найдовше дивився Дмитро на доньчине обличчя. Губи в Тані були припухлі й широкі. Дмитрова мама казала, що дитина

в них добра, бо має великі губи. Ось коли б знайшлася для неї згодом котрась людська дитина з такими ж губами — у хаті добру не перевестися й сварки не знати.

На що Таня смішно й незлобливо огризалася:

— Буду шукати собі чоловіка абиякого, аби лиш із м'ясистими губами.

Таня мала Оксанині губи й Оксанин меткий язик. Усе решта було Дмитрове. Так казала Дмитрова мама, так казали в селі, так бачив і сам Дмитро — доти, поки Петро Татарин не перестрів їх на передранішній вулиці.

І ось стоїть він на колінах, немов перед іконою, перед своєю дитиною, й вишукує в ній чужинські риси, й кривавить душу страшними чорними здогадками, й лютиться чорною, недоброю люттю на невинне дитятко, що тримає рожеву долоньку під щокою — й найфантастичнішим сном своїм не може приснити, що зробилося в татовій душі…

Але хіба це не його вилиці, що роблять лице строгим, майже трикутним, різко звужуючись перед бородою?

Чи не його вузький і довгий ніс із помітним горбиком та дрібним ластовинням?

Що він хоче, вкляклий, коли й глибокі пасльонові очі — теж його?

І широкі долоні з довгими пальцями, й приплюснуті, наче вросліі в голову, акуратненькі вушка…

Це все його, його тата і його діда. І…

"І" було не Дмитровим.

"І" було нічийним.

Ні Оксанина, ні Дмитрова родина не мали світлого волосся.

Усі Проданюки й Продани могли змагатися з циганами за кольором волосся, лише одна Таня носила густу пшеничну косу, правда, з Оксаниним запахом, лише з нічиєю барвою.

Дмитро про те чомусь ніколи не думав і не подумав би, коли б не п'яний Татарин. Але в п'яного на язиці…

Та ні, він таки б не додумався сам до такого, бо дотепер дивився на доньку, як на себе в дзеркало. Дмитро не такий дурний, щоб не знати, що в тих невидимих генах порушуються технології й закони.

Ба, зрештою, хто, коли й за ким ходив, що може сказати достеменно, чи колись котрась його прабабця не обійняла дужче, ніж свого, котрогось чужого — білішого — чоловіка?

Чи колись чужий, біліший за його прадіда, чоловік не згріб Дмитрову прабабку в свої руки десь у солодких малинах чи в оборозі з сіном? У їхньому краї стільки воєн перейшло, стільки люду… життя всяке, а люди — слабкі. Все могло бути.

Але отут, навколішки перед доньчиним диваном, зачув Дмитро вперше, як заворушилася в грудях холодна гадина неприязні до світлого Таниного волосся.

Так-так, не до самої Тані, а лише до її волосся.

І відтоді начебто щось стало з чоловіком…

Дмитро приходив із роботи, сідав на хатні цементовані сходи й дивився, як у дворі граються його діти. Він міг сидіти годинами, не реагуючи на Оксанину безконечну балачку, то в кухні, то в стайні, то біля криниці. Він мовчав. Його начебто занімило.

Він мовчав і тоді, коли Оксана бідкалася, чи не заслаб чоловік, і спроваджувала його до лікаря.

Він мовчав за сніданком, обідом і вечерею.

Одне лиш було незмінним: Дмитро теменно, так, ніби щойно повернувся з фронту, дивився на дочок — і слухав, як холодна гадина знову заповнює всі його груди.

Дмитро купив три біленькі хустини й змусив усю домашню челядь — навіть свою пестунку Олюню — в найлютішу липневу спеку, й у дощ, і в холод ходити лиш із покритою головою й підібраним під білі краї волоссям, не бажаючи, мовляв, виловлювати по борщах і салатах чорні пасма їхніх кіс.

Він приходив із роботи, сідав на сходи й дивився, як бігають подвір'ям дві його однаковісінькі дівчинки в білих-біленьких хусточках, але він тепер уже знав, що в одної — не його волосся й сама вона, може, й не від нього.

Коли Оксана йшла на нічне чергування, Дмитро ретельно зашторював вікна, сідав перед трильяжем, брав Танині фотографії й дивився то на себе, то на них. Було добре, поки рука не доходила до кольорових, де біло звивалася густа й грубезна Танина коса й ворушила розрослу в грудях гадюку.

Дмитро зачастив до мами. Він подовгу нишпорив на горищі в старих-старезних фотографіях Проданюкової родини, сам не знаючи, навіщо.

Він прикладав до дідового портрета Танину фотографію — й на Дмитра дивилися дві пари однакових очей, однакових носів і вилиць. Та навіть зі старих-старезних, поблідлих і вигорілих карток Дмитра кусали чорні патли його дідів і прадідів і сміялося пшеничним сміхом волосся його старшої дитини.

Тоді Дмитро тихцем і цілком безуспішно перебрав сімейний фотоархів своїх тещі й тестя.

Далі він почав стежити за Оксаною. Вона в район по босоніжки — й він у район, по сірники. Вона в амбулаторію на чергування — й він під амбулаторні стіни.

Дмитро став прикрий, сварливий і дратівливий. Він згадував, що Оксана народила Таню за два чи три тижні наперед до очікуваних пологів, точніше, їй зробили кесаревий розтин, бо казали, що є загроза дитині, та й час уже підійшов.

Чому ж тоді він знав від Оксани, що час мав надійти через два тижні?

І знову гадина ворушила холодною шкірою в гарячій Дмитровій пазусі. Однак тут-таки він опам'ятовувався: Оксана завагітніла після їхнього тритижневого перебування на морі.

Дмитро втратив сон, охоту до роботи. Він усе частіше дурно-пусто покрикував злим голосом на Таню, на що дитина заливалася слізьми, забиваючись у кущі бузку чи винограду.

На Дмитрові горіла шкіра й мозок, йому мутився розум, коли він думав, як усе село обертається й шепчеться вслід, коли він іде на роботу до колгоспної комори. Правда, шепталися, певно, крадьма, бо він так ні разу не почув того, хіба що домислив.

Потому він почав пропадати в пожежному депо, де збиралися сільські чоловіки, забивали "козла" і дудлили самогонку. Дмитро не пив і не грав. Він сидів збоку на залізному ліжкові із засмальцьованим покривалом і мовчки спостерігав за гравцями.

Татарин приходив майже щодня.

І Дмитро не спускав із нього очей.

Татарин мав дрібні риси обличчя, продовгувату, як огірок, голову з великими вухами, горіхові очі й густу пшеничну кучму, що кучерявилася на чубі. Татарин, веселий від природи, весело перекидав доміно з долоні на долоню, жартуючи з товариством. Однак на Дмитра не зважав анітрохи й узагалі поводив себе з ним, як будь-котрий інший односелець. І коли б не пригода на дорозі, Дмитро й не подумав би мати на нього зуб і смертельну ненависть.

Однак споглядання Татаринового обличчя в депо не приносило заспокоєння — й однієї глупої дощової ночі щось темне й нечисте штовхнуло Дмитра до колгоспної дошки пошани й тремтячою, бо чесною, його рукою вкрало Татариновий портрет.

Може, ліпше був би не крав ту фотографію, бо вже йому здалося, та де здалося — він бачив не осліплими очима все більшу й більшу схожість між обличчям своєї дитини й Петра

Татарина. О, так. Вони такі схожі — й дугами широких брів, й оцим правим оком, що в Татарина, й у Тані було ледь-ледь вужчим від лівого. Байка, що в Тані пасльонові, а в Татарина — горіхові очі. Зате в Дмитра очі симетричні. А в Тані — ні. І оці видовжені кутики губів. Чому він дотепер думав, що вони Оксанині? Вони лише широкі й повні, як у Оксани. А ось кутики… То Татаринові. Дмитро вже не мав жодного сумніву. Навіть проділ у Тані ближче до правої скроні, як у нього.

І він згадував, що ніколи вже після першої дитини не любувала його Оксана так тихо й лагідно, ніби ставала свічкою, що тане й скапує воском… і не блищали її очі так таємно й незбагненно солодко, як до перших пологів. Оксана й Олюню по-людськи не народила, бо також робили "кесаря", а потому перев'язали їй труби. Але то не через те не дуже вона квапиться вночі до Дмитра. Не через те… Він уже розуміє…

Надивившись на вкрадений портрет і доньчину фотографію до очамріння в очах, Дмитро пошматував їх на дрібні-дрібнюсінькі кавалки — й спалив у печі з купою їхніх з Оксаною фотографій.

— Ти, певно, дуріеш на голову… — ні з того ні з сього сказала йому сумно Оксана на городі, копаючи буряки.

Дмитро дивно й довго дивився на жінку.

— Дивися — не дивися… Я не знаю, що з тобою діється, але, по-моєму, ти або заслаб, або знайшов собі гудз на голову, або знову до когось ревнувати надумав… Бідна моя гудзице — давно не було…

І знову Дмитро подивився дивно, але вже гейби крізь жінку.

Так тривало до зими. Точніше, до Андрея, поки Дмитро не забачив, як біжить Таня від досвіткової криниці з набраною в рот водою, красива, висока, з розчервонілим лицем і з вибитим з-під в'язаної шапочки волоссям. Таня хотіла ворожити на непочатій криничній воді — й забігла, озираючись, у стару кухоньку на подвір'ї. Вона вже замішувала паляничку з води, муки й солі, коли Дмитро люто й боляче вхопив її за руку:

— Курва мама твоя була, й ти вже хочеш?! — і вперше вдарив дитину по обличчю.

Закам'яніла Таня дивилася чорним пасльоном так ненависно й смертельно, що Дмитро вдарив її вдруге й вийшов із кухні, тріснувши дверима.

…Увечері він не прийшов ночувати. Всю ніч розлючена, заплакана й стривожена Оксана висиділа в темному вікні.

Вранці вона побігла до свекрухи.

Колись добра, її свекруха тепер говорила з Оксаною крізь зуби, не дивлячись в очі.

Дмитро говорити не думав, навіть і не вийшов до неї.

— Мамо-мамо… — плакала Оксана перед свекрушиною стодолою —… Спам'ятайте його… З ним щось зробилося… йому щось пороблено… Або якась лярва вчепилася й не дає нам життя… Боже, що то можуть курви, Боже…

Але ж не може ревність заступити весь розум чоловікові, мамо! Коли щось йому не рихт, то най прив'язує мене до себе й носить у пазусі, але щоб отако пити кров запусто… А ні, то хай забирається, до тої, що хоче… І так спати не спить зі мною з

осені. Я дітей вигодувати вигодую й без його помочі, але отако теменно мовчати й поволі сходити з розуму, доїдаючи нас у хаті?! То хто може таке витримати?

Аби бодай не зігнила, аби гробом кидало тій, що таке мені поробила, аби пси кістки їй не визбирали, аби спокійнилася тоді, коли піду їй прощу казати… — голосила Оксана перед пониклою свекрухою посеред двору.

…Дмитро дивився крізь мамині фіранки на Оксану й хотів був би вийти до неї й заперечити — що чужої він ще не нюхав, що то через Татарина таке заколотилося в хаті, а більше ні через кого.

Однак Оксана голосила писклявим — Таниним — голосом і трясла чорною циганською чілкою над білим своїм — сметанним — лицем і над його чорним, незрозумілим горем.

Дмитро неохоче підвів очі до дзеркальця на стіні. Крім болю й страху, він нічого тепер не побачив у ньому.

Чернівці,

4 липня 1995 року

Не плачте за мною ніколи…

— …ВІР АБО НЕ ВІР, але, бігме Боже, не вмирала би ніколи, аби навіть не мала що робити! — розвертається до мене Юстина, продовжуючи виймати речі з домовини. — Та й тебе, дочко, прошу: абись не старілася ніколи!

Бабця — іще добріська, лише змаліла під тягарем віку й досвіду, в біленькій, рідко вишитій жовто-зеленим хрестиком

сорочці з підгорнутими рукавами, біленькій, у дрібну квіточку невиразної барви, хустині й темній штапельній спідниці — розкладає перед хатою на паркан речі, заготовлені для смерті.

Розкрита домовина, звужена донизу й добре вифарбувана в густо-чорне, стоїть на сходах веранди, з піднятим до сонця узголів'ям. На кришці, припертій до веранди, розвівається складена вдвоє тюль жовтуватого відтінку.

Вересневе вранішнє сонце — вже скупе, ба, навіть прохолодне — ліниво зігріває золоту корону далеких гір, що зусібіч пишно піднімаються над тихим селом.

За парканом, лишивши позаду дрібний виноград, різнобарвні мальви й флокси, низько — чи не попід самі ноги — стелиться туман незліченних айстр. Перед айстрами теракотово сміються красольки. А обрамлюють цей пахучий живий килим — чорнобривчики, що наввипередки з красольками добігають майже вулиці.

Сільська вулиця безлюдна й тиха. Лише чиясь заблудла корова збиває хвостом куряву й відгонить поодиноких оводів, та ще блаженна Маріка, що від досвітку й до обіду ходить із кінця в кінець села, питаючи стрічних, чи не бачили її Івана. Івана вбило деревом у лісі років тому із десять, але ніхто Маріці давно не дивує й пальцем біля скроні навздогін не крутить. Село знає: якщо Іванова Маріка вдосвіта відкриває браму дня — ніхто не вмер.

На мерця в Маріки особливе чуття. Ще не було такого, щоб хтось бачив Маріку на вулиці, якщо в селі є покійник. Хто й коли до схід сонця сповіщає нещасну жінку про чиюсь смерть — ніхто не знає, зате всі знають, що її відсутність на сільській

вулиці до полудня віщує для когось смертну свічку якщо не зранку, то впродовж дня точно.

Отож блаженній Маріці радий кожен, хто забачить її з вікна чи привітає головою, розминаючись у куряві сільської дороги, яка не має спокою через автомобілі, що вервечкою сунуть на обласний центр…

Але ще досить рано, щоб хтось міг порушити сонний спокій сільської вулиці й цього подвір'я.

—… ЮСТИНО, скільки, кажете, пересушуєте цю одіж? — питаю, знаючи відповідь наперед.

— Та стільки, скільки треба, щоби не злежалася, щоби міль не надточила, щоби сопуху не набрала… — Бабця на мить перериває роботу та так і застигає, тримаючи в руці жмут вузьких чорних сатинових пов'язок. — Акурат два-три рази на рік буде. Це — другий раз після Різдва, бо навесні за роботами якось не мала коли, а як спохопилася — погода була мокра, то все відкладала та й відкладала. А як серед літа була розслаблася — то вже думала, що сама смертечка мені пересушить хустинку на голові. Та Бог милостивий… дав мені знак, що близько до мене, — та й пішов далі до когось іншого.

— А кому з вас прийшло до голови — робити домовину наперед?

— Як кому?! — Юстина невдоволено зиркає на мене, ніби я її питаю щось само собою зрозуміле. — Та ж, певно, що мені, а кому ще?

— Тому вже років з десять буде?

— Десять?! Тати, дочко, смієшся! Цій домовині рівно двадцять п'ять років.

— Отак-таки двадцять п'ять! — удавано дивуюся, хіба що лише не сплескую в долоні.

— Якщо по правді, то двадцять п'ять було би тій, першій, котру ми позичили, коли вмерла головиха сільради. А вмерла вона, покійниця, якось так нагло, що борони, Боже: брала води з криниці, перехилилася через зруб — та й так, як би жінки на світі не було… Чи то на серце лихо стало, чи хтось поміг їй дна дістатися, хто тепер скаже? Та й сталося це з суботи на зелену неділю. Мама її (також уже на тім світі ангелам крила підправляє) дуже побивалася, що труну треба буде робити в свято, бо хто би то чекав з тілом до понеділка без домовини в спеку, коли небіжка була жінка пишна?!

А та головиха, земля їй пухом, і без того грішна перед Богом, бо час такий був, що мусила людей від церкви відмовляти, та дітей не позволяла хрестити, а на Великдень записувала всіх, хто йшов із кошиком. Отак стояла на другім боці вулиці, напроти дзвіниці й писала, а на "Христос Воскрес" відповідала "Добрий день". Е-ей, Господи… Що то нагадувати дурний час! А дід мій, ну, чоловік мій, розумієш, зачув, що головиха вмерла, та й каже: "Будемо головисі позичати твою домовину, бабо".

Як по совісті, то я не так уже дуже позичати хотіла, й не від того, що в нас у той день рано корова отелилася. Ти, дочко, щоб знала: як маєте вдома приплід, нікому в той день нічого з хати не давайте, бо не буде вестися худоба. Але це не про те… А я хоч і не хотіла пам'ятати, бо то давніше було, але таки пам'ятала, що головиха колись викликала в сільраду нашого Дмитрика, коли я схрестила йому дитину. А мій Дмитрик учителював, то й мав на роботі велику біду. Але мені донесли,

що Дмитрика шпетили на зборах у школі. Ой донесли, в нас добра душа хоч коли знайдеться...

А я в голову не бита, я тоді ще трохи молодша була, говорити добре вміла, та й поїхала в райком із ферми отак, як була, — в ґумаках і в халаті. А халати нам давали чорні, то я заявилася в район, як чортиця, не проти святої п'ятнички буде казано.

Міліції там не було, то не те, що тепер без міліції у виходок у місті не потикнешся... На секретарку й не подивилася. Та так у своїй лютості й стала перед найпершим секретарем. А він, сердега, на серце слабував, знав мене, бо все на вранішню дойку не раз приїхав у село. Ще наші доярки не всі на ферму попришкандибають, а він, біднятко (також покійний), вже дивиться коровам під хвости... видко, їх заставляли, бо чого би то вчений чоловік убирався в куфайку й плескав удосвіта корову замість жінки, та ще би їхав з району, якби не заставляли?.. То він усе отак на тій дойці каже мені: "Семенівно, дивіться на пенсію не підіть так, щоби я не знав".

Ой, не дочекався видіти мою пенсійку, а якби видів — пожалів би свою Семенівну за такі гроші. Але, видиш, я ще свою біду перебираю руками, а його хробак давно в глинці точить... Дурний час був, дочко, хоча тепер — ще дурніший.

У нас голова колгоспу був — Петро Григорович. То приходив він на дойку, а його тато Гриць дояром робив, то навіть коли ніхто не чув, він синові казав: "Петро Григорович, дайте мені відро під корову". А тепер — ні голови, ні колгоспу, ні господаря в селі, від ферми фундамент хіба що лишили, корови дорізали, людям паї такі пороздавали, що хіба курка на базарі стільки коштує, як отой пай. То й не знаєш, для чого весь вік гарував. Але то вже друга бесіда...

Ото як стала я перед тим секретарем, а в кабінеті — тьма народу, та як розвернулася! Кажу, та я хоч у ґумаках, а правди дійду хоч би там що, хіба би вмерла! Ви мене що, з доярки знімете, що я внука схрестила?! А як знімете, то котрий з вас піде замість мене коровам хвости крутити? Мало того, брешу їм, син надувся, що я маленьку дитину вигулила в невістки та й панотця до хати закликала, то ви ще йому гризоту робите на роботі!

Е-е-ей, було, що було… Що то згадувати. Але лишили мого Дмитрика в спокої. До пенсії і довчителював.

— Ну, а труна для головихи? — нагадую Юстині, яка, розвісивши на паркані хустинки й покривала, простирадла й рушники з магазинними етикетками, сидить разом зі мною на призьбі під хатою.

Ми гріємося на свіжому сонечкові, а в ногах гріються дві кішки — Юстинина й Юстининої невістки, що живе в другій половині будинку.

— А що труна… Перед тим, коли так нагло вмерла головиха, десь із півроку, як ми з дідом поробили труни. Подумала я собі так: хто його знає, коли й як смертечка наша прийде? Може, надійде якась така лиха година, що не до труни буде? Або голод який, як ото в сорок сьомому, або свято велике яке. У неділю дерево будуть тесати? Уже гріх. Та ще якесь мокре виберуть, а воно, як усохнеться, на тім світі кості мої тиснути буде. А як будуть перекладати тіло з лави в домовину, то будуть грішити в думках, що баба й по смерті не дає спокою? Другий гріх. Е-е-е… Отако-о-о собі подумала — та й зробила, як подумала: заказала труни. Най буде. Їсти не просять. Підфарбуєте, як треба буде.

Та така файна та труна моя перша була, що й сказати тобі не можу. Дерево рівненьке, гладеньке. На першу труну дід сам вибирав породу й рубав дерево тоді, коли треба. Бо то, що рубане в червні, — червиве. А то — ще якесь. А так дід сам вибрав для себе й для мене деревину. Ще тоді зір мав добрий. Та й зробили Грицько з Петром (покійники, царство їм небесне) на колгоспній пилорамі нам труни. Заплатили ми їм, руки вмили. Усе, як має бути. На горище винесли, я поскладала все, що треба до смерті… старими покривалами вкрили… І вже мені на один клопіт менше. Най чекають свого часу.

Але ж поголос пішов по селі, що Семениха до смерті готується, то як спротивилися наші діти, най Бог хоронить! Софійка тиждень не ходила до мене; Василько грозився в Кути на базар відвезти труни, що й знати не будемо; Дмитрик лиш курив і казав, що такого не сподівався від нас із татом; а Тонця, Антоніна моя найменша, сплакалася на нитку, бо то було акурат перед її сватанням, то дівка боялася, аби свати не подумали, що мама її не сповна розуму.

Я тобі скажу, дочко, що наші свати потому й собі домовини так само зробили… Але вони їм скорше прислужилися, як нам із своїм дідом… Най легко спочивають із моїм господарем на тому світі…

Ото лиш трохи вляглося з дітьми через труни, а вже дід каже зичити одну, бо хоч і головиха — а все людина була. Каже, Бог їй сам гріхи порахує.

А день був білий. Нарід вулицею ходить, чоловіки кіньми за труною приїхали, вже чекають… А я на горищі повибирала все з домовини, вискладала купкою на підлозі, а потому, думаю, занесу в хату в шафу, бо ще не знати, коли труну вернуть, а на горищі, боронь Боже, миші весь мій крам потрублять, як колись потрубили Максим'юкові мішечок із грішми, коли він не хотів їх

нести на зберкнижку на пошту, щоби в селі не знали, скільки він грошей має. А то, дочко, все пропало: що наше на книжках, що Максим'юкове на горищі. Лиш одно трохи скорше, а друге — пізніше. Максим'юка за грішми серце вже перестало боліти, а нас лише починало.

Ото, думаю, несу я все в шафу. Як-не-як, то мозіль наш. А вискладала все: й свічки, й хусточки для вінків, і перев'язки на руку, й тюль, і простині, й наволочки. Сорочку собі вишила, та всю в чорне, в густе та чорне. Постоли зробила, бо в туфлях не хотіла би навіки, щоби мене ховали! Хустку Михайлині з Канади сестра прислала, то я в неї за дві пенсії купила, коли та хустка ще дві старі пенсії коштувала. А тепер на дві мої пенсії хіба що би тороки до тої хустки купила… Е-е-е… що згадувати…

Усе я склала, дочко, тоді до смерті. Навіть склала на поману погарчики, оті, пам'ятаєш, стакани гранчасті, по двісті штук на себе й двісті на діда в ящички склала. Знаєш, скільки то в селі на поминки ходить… А ще, думаю, як який рік би неурожайний був, а народ наплачеться, то їсти хоче. Ну, а за поману кождому стаканчик, свічечку й калачик треба дати? Треба.

То вже по тому років десь через десять чи п'ятнадцять Тонця виміняла гранчаки на горнятка, бо, каже, встидно буде: всі вже давно горнятка дають за поману, а ми, каже, що, старосвітські погарі людям на осуд дамо?

А коли вмер Данило (а вмер він із суботи на неділю) й не було труни, Данилиха прийшла до нас зичити. То ми й позичили дідову, а заодно Данилиха й наші стакани взяла. Потому нам цілу зиму за стакани молоко носила, коли наша корова тільна була.

Але скажу тобі, дочко, від Данила вернули труну коротшу й вужчу, так що, боронь Боже, чого, мій дідо був би не помістився в неї. Точно, тиснула була би йому плечі, та й ноги мусів би згинати в труні. Кому то треба, таке ґаздівство? Ти ж помниш, який мій господар плечистий був…

— А що було з першою труною? — питаю Юстину.

— Як що було?! Поклали головиху в труну та й без панотця поховали, сердешну, преч би ся казало, свят-свят. А до місяця головишин чоловік зробив другу та й віддав нам пофарбовану. А потому, коли вже можна було, взяли панотця та й запечатали гріб головисі, а її чоловік неділя в неділю — цілий рік — служби наймав та парастаси робив. Гріхи її давні замолював.

— А та труна, що була закоротка, що ви робили з нею? — питаю Юстину, допомагаючи їй перевертати на паркані речі з домовини. Усі вони, сухенькі, акуратні, деякі — зовсім нові, деякі — зжовтілі від часу, якось ненав'язливо нагадують про щось таке, про що я ніколи не думаю, але про що впродовж багатьох-багатьох років не втомлюється розказувати Юстина.

— А що мали робити? Десь до року після Данила умер Фіцик-молодший, пам'ятаєш, він усе весіллями ходив та в скрипку грав? Його ніхто не запрошував, а він сам ходив і за весільний попоїдок три дні гостям за столом до співання грав, та так добре, що ліпше від музикантів, то музиканти часом наганяли Фіцика, аби ґазда не видів.

Ого-о-о… Відіграв своє Фіцик, уже верба виросла йому в головах. Іван Дмитрюк женився, то грав той Фіцик так, ніби чув, що більше не буде: гості не хотіли з-за стола до танців виходити. Видко, недобре йому стало, то він вийшов за

весільну браму й умер тихонько під сусідським парканом, другого дня знайшли Фіцика, а він ту скрипку із рук так і не випустив. Із скрипкою й поховали. А жив так бідно, що не було в чому ховати. То дідо дав оту коротку труну. А Фіцик-старший потому з кимсь договорився, то зробили вже людську, акурат у ріст мого дідика труну вернули.

…Я тобі, дочко, скажу, що то є вели-и-ике діло — смертечка наша. І все воно якось тасується кимсь над нами… А-ну, дивися, верстак мого діда — Сава. Що вже охотник до жінок був — то раз. Але й охотник до звірини також був такий, що не дай Боже! Ззамолоду, хлопцями, вони з моїм дідом щотижня разом полювали, а коли ми женилися, то я свого відговорила від тої охоти, бо дуже багато звірини гинуло від кулі. А часом як недобре поцілять, то що вже ті олені мучилися, як сукровицею сходили, поки дух спускали…

Дід мій мене послухав, а Сава до смерті полював і так, і инак — і на козуль, і на бабинський запах. У шістдесятку ще дитину зробив якійсь бойкині, що пристала була з ним жити, а потому так і забралася в свою Бойківщину з Савовим хлопчиком і зберкнижку забрала, та то, кажуть, якась така книжка була, що будь-хто міг ті гроші з пошти забрати, лиш треба було показати книжку. Ото розумна бойкиня була… А ще розумніша, як таки забрала з пошти Савові грошики, то може, й не пропали, як у нас у всіх.

Ну, то розказую тобі, що вмер Сава, а бойкині вже не було, то ховали його старші онуки. Си-и-и-роти, яку гризоту мали! Труна була добріська, але як зачало увечір тіло гнати та гнати, а до ранку вже так вигнало, що мусили кришку забивати, а воно жене та й жене, сукровиця з-під кришки капає, сморід у хаті стоїть. Фамілія плаче, сусіди кажуть ховати, три панотці відспівують, а воно не помагає. І залізо під труну клали, й ноги перев'язували. Хто що знав, то казав і то робили, а не помогло,

покойному. Другим помагало, а йому — ні. То так зранку другої днини й поховали, як якогось жидюка, преч би ся казало. Уповідали, що навіть із гробу сукровиця точилася. А все, дочко, ота охота. То убита звірина ще довго кров'ю з Сави виходила… Це кажу тобі, й аби ти це знала: живе — навіть коли воно звірина, все Таки живе й жити хоче. І навіть за скривджену звірину гріх маємо, а що вже казати за людину?!.

Боже, який мені розум Господь дав, що я свого діда відмовила оленів бити! То дідик мій лежав у труночці, як ангелик файний. А що був сухонький. А личко гладеньке… Е-е-е, Господи, най легко спочиває, а нам його згадувати.

— А що, ви вже труни більше нікому не позичали? — перемовчавши, питаю Юстину.

— Ми не позичали?! Та дванадцять раз мою позичали й вісім разів дідову. Я вже лиш від того року сказала Дмитрикові, що отут зі мною живе, щоби якось дав знати в селі, що вже більше мою домовину зичити не будемо, бо я розслаблася, то все може бути. Виджу, що дні мої пораховані.

А діти зробили дуже добру труну, ду-у-уже добру, скажу тобі, дочко. Вифарбували по-моєму. Видиш, як лялечка стоїть моя хатка. Другі думають, що їх хатка та, що три поверхи має, або та, що на чотирьох колесах їде, а воно, дочко, ні. Оце наша найголовніша хатка, що порохи в ній тепер протираєш.

Добре по кутиках витирай, аби ніде не лишилося, бо якби нагло вмерла, а діти в горю будуть плакати, то ще поховають бабу в труні з павутинням, а потому, що люди будуть говорити?

…Ну, то вже тепер ніхто й не приходить зичити. Тепер є в кого в селі позичити. Багато собі труни поробило. Були такі, що зробили, — та й зичити нікому не прийшлося, бо вже самому треба було.

А оця моя домовинка, відей, найстарша в селі. Двадцять п'ять років — це не день. Але хіба вгадаєш, коли тобі дорога до неї простелиться? І так про душу не дбаємо, все в тіло та в тіло. А то й про смерть варто хоч раз на рік подумати.

Колись-то старі люди, дочко, навіть день свої смерті знали. Ото могли прилагодитися так, як треба. Мій тато покійничок, земля йому пером, устав удосвіта, походив по подвір'ю, навідався до худобини, обійшов городи та й зайшов до хати, припав на коліна, виказав "Отченаш". А ми малі були, ще спали в запічку, чуємо, як тато кажуть до мами: "Давай, жінко, мені сорочку, неси свічку, бо буду гинути зараз". Мама сплакала, кинулася в комору, винесла товсту кручену свічку, дала татові перебратися. Тато як ліг на лаві під вікном, то так і не встали більше. Ми думали, що заснули наш тато, а тато заснули навіки.

Але ж бо наш тато заслужив такого знання — дня й години свої смерті. Бо тато говів всі говіння, в свято не робив, не лихословив, ворогів не наживав. Маму не бив. Дітей на стороні не мав. Любасок також. Людей не шахрував. Сповідався два рази на рік, бідного не обідив, з каліки не засміявся. Молитовні книжки все неділями читав і нас учив. Видиш, уже геть стара, на Покрову мені дев'яносто без двох років буде, а я ще потепер Святе Письмо й діточі казки без окулярів читаю.

…А що мала покойна Варвара Білейчучка з Білого Потока? Та не так Варвара, як її фамілія? Відумре бабинка — й оживає. Відумре — й оживає. Поклали на стіл, склали їй руки, засвітили свічку — а вона, покійниця, відкриває очі й силується сісти.

Гай, було так два чи три рази за день Божий, то аби нарешті спокійнилася, діти наймали в дванадцятьох церквах служби. Бо де то таке було, щоби так людина каралася?

А все, дочко, гріх-и-и-и. Бо й мольфарила, й ворожила. А що мстива була покійниця, а скупонька, най Бог хоронить! Бувало, бідний прийде в хату та просить кусень хліба, а вона, як утвориться, та так, як та брама, що навстіж: "Було добре робити, то мали би'сте свій хліб, а ні по чужих хатах старцювати". Не один з її хати голодний та без води пішов.

...Гай, дочко, будемо збирати речі мої з паркана, поки ще порохи на вулиці не збиті, а потому ще тут погріємося на сонечку. Кісточки мені ломить дуже, то, може, ще сонечко вигріє.

Казала мені Тонця поміняти ці траурні пов'язки на руки, але так їх ні разу за двадцять п'ять років і не поміняла. Шкода викидати, а зичити не будеш. Вони такі, як були, чорні. А чорне є чорне й через сто років.

А рушники ці маленькі — це на вінки. Чужі люди з вінками прийдуть, домашні вінки куплять, внуки, правнуки, та й я скрізь на похорони ходила... Набереться з п'ятнадцять-двадцять вінків. То тим, хто буде їх нести, треба щось дати? Треба.

Отак, бачиш, і понабиралося всього потроху. І за всім треба дивитися. Бо це таке ґаздівство, що важніше від усього другого. Друге можна занедбати — а це невольно. Як живеш по-людськи, то й ховати тебе мають по-людськи. Чи мало ото народу вигибло без свічки, без трунвочки, без хреста? А тепер хоч час такий, що й свічка є, й до свічки.

Складай, дочко, все отак, як я. Щоби було рівненько. Отако-о-о…

2

БІЛЕНЬКІ РЯДОЧКИ речей, призначених для смерті, сумирно гріються в розкритій — білій зсередини й чорній зверху — домовині перед верандою.

Юстина сидить коло мене на лавці під хатою, із складеними на грудях виробленими руками, дивиться на порожню вулицю, потім бігає поглядом по своєму городові, що шкіриться викошеним бадиллям і жовтими зубами рясних гарбузів, а далі півобертається до мене:

— Хочу щось тобі казати, а ти мене слухай добре й май пам'ять на те, що буду казати.

Я дітям своїм і внукам наказую-наказую, а чи вони мене чують? Хочу, аби розуміли, що то є смерть, а вони флинькати та шмаркати починають, та в сльози, голосять, ніби я вже вмерла. А я їм наперед розказую, щоби все зробили так, як треба, так, як мене неня-тато вчили. Ого-о-о…

А ти, як добру пам'ять маєш, запам'ятай все добре, то прийдеш розкажеш, бо вони в горю забудуть, як я казала, та й зроблять не по-моєму. А я багато на світі прожила, видиш, у селі нема ані одної мої верстачки, всі однолітки, навіть молодші вже вивмирали. То хочу відбути свої останні години на цім світі по розумові.

Ти знаєш, дочко, коли я була молодша, я просила Бога й за те, й за те. То хустки файної хотілося, то доброго приплоду, то

зятя совісного, то здоров'я, а то цементу на хату Тонці не ставало.

А тепер лише прошу легкої смерті. Нічого не хочу — лише легкої смерті. А її треба заслужити. У молодості про це не думаєш, а потому — буває запізно думати. Дивися, Філіпчачка лягла спати — й не прокинулася. Мала слабе серце, й ні дня не лежала. Та за таку смертечку в чергу треба ставати, як тепер за милом!

Але вже, як Бог розпорядиться. Йому звідтам видніше, хто яку смерть заслужив.

А тебе хочу просити про друге. Я це дітям казала, але чи спімнуть у біді бабинські слова?

Ото кажу тобі: якби в разі чого домашні не додивилися й я умерла без свічки, то не забудьте передати мені на той світ свічку. Мало що може бути! Можу в сні умерти, може дома нікого на ту годину не бути. Усе може бути. Але свічку передати — передайте. Та як будете передавати, то добре думайте ким. Передавайте кимсь добрим, незабутливим, таким, на кого є точна надія.

Бо як Катеринка Василя Миколаїшиного вмерла без свічки, то в якімсь часі свічку передавали покійним Дмитром Калиняковим. Поклали йому в труну ще одну смертевну свічку, сказали, щоби передав на тому світі Катеринці, а він, покійничок, вадився з нею все життя, знаєш, як то по сусідству буває: то когут не ту курку потопче, то сусідська корова конюшину в городі щипне, то діти садовину обірвуть до часу, то баби межи себе яку брехню пустять, ну то й не передав Дмитрик Катеринці свічку. Забув, абощо… Може, загубив зі страху, як на брамі раю став.

То вона, сирота, най Бог хоронить, усю фамілію замучила з того світа через ту свічку. Мучила доти, поки не вмерла Василина з Кривулі, прецінь, і не вмерла — машина в потоці убила. То покійниця, видко, таки донесла Катеринчину свічечку межи ангели, чи де там вона тепер ходить. Ну, то Катеринка вже лишила у спокої фамілію. А то була непорадна година! Нема гірше, як покійник живих мучить із того світа… Нема гірше.

А як уже вмру, то онуків не пужайте дуже. Однаково вже не встану, а діти будуть таїти зло на мене, що баба перестрашила їх смертю. І так життя їм нелегке тепер прийшло. Про смерть скажіть їм без плачу й без голосіння. Бо то за тими плачами нічого не чути розумного.

А якби котра з вас була перед злогами, видиш, скільки у фамілії молодих невісток, — щоби не йшла до тіла, аби не перепудилася, бо все може бути. Тіло може бути не дуже файне, а набереться страху — дитину мертву потому може вродити.

До тіла тяжкій жінці не конче йти. Надивилися діти й онуки, й невістки на бабу за життя. Їм стане, аби згадувати. На подвір'ї роботу їм дайте, межи люди пустіть, най на файних людей дивиться, котра тяжка, аби дитина була файна.

Якби хто де в далекій дорозі був — не зривайте з дороги. Семена Данилишиного викликали були з дороги на похорон його вуйка, а Семен був шофером, горіхи в Мурманськ віз, то довіз лише до Москви, там горіхи лишив на продаж, а сам за руль — у село. А їхав, видко, скоро… То вже два мерці було у фамілії одного тижня. І гроші за горіхи людські потому так і не знайшли. Де його у Москві шукати? Та навіть, як хто знав, то притаїв грошики. Другому смерть — як война: легко нажитися чужим мозолем. Так що одна біда потягнула другу.

То кажу тобі: з дороги не зривайте нікого. Вже однаково мене не оживить. А тим із фамілії, що в місті живуть, — то телефоном не бийте, як у дзвін, у страх не вгоніть. Скажіть спокійно, так і так, баба Юстина вмерла, земля їй пухом і царство небесне, а щоби не захлиналися в телефон, щоби людина не зрозуміла, хто вмер — чи мама, чи рідна дитина, чи сусіда, чи старосвітська баба.

І ніколи, дочко, не говоріть при житті дурниці про смерть. Як маєш сказати щось дурне, візьми в рот води й трохи потримай. Тоді дурне мине скорше. Бо видиш, Іван Петриків, не проти п'ятнички святої будь казано, якось п'яний говорив, як у дурному розумі. Каже, мені, як умру, вже все однаково буде, а хоч би в шанці валятися, а хоч би деінде.

У таку хвилину сказав, покійний. Іван умер на другий день після Петра-Павла. А дощів тоді було не то, що тепер — жменька. Дощ не ставав перед тим три добі. Світа не було видно. Ну, гай, уже добре. Дощ став. Івана з Кривулі везуть ховати. А везли до села кіньми — фірою — бо то така грузька дорога була, що чоловік міг би втопитися в болоті. Було як було. Уже майже підходили до села. А перед самим поворотом заєць коням перебіг дорогу. Коні схарапудилися та пішли галопом. Труна перевернулася. Думаєш, не шукали Івана по обочинах у болоті? А все винен дурний язик. У таку хвилину сказав пусту гадку.

Ото, дочко, як маєте щось дурне сказати, наберіть у рот води.

Бо то не лиш Іван із Кривулі мав таке після смерті. Параска Гаврилюкова, покійниця, так уже нажилася із своїм Корнильом, що куца там! Що був охочий до чужих жінок, а що до горівки, Господня твоя воля! Параска не раз свариться з Корнильом у себе перед хати на подвір'ю, а півсела чує. І плакати, каже, за

тобою не буду, й до року віддамся, як ти мені в печінку в'ївся. А що вже кляла чоловіка — то таких клятьбів світ не чув. І щоби тебе кров нагла залила, й гробом би тобі кидало.

То диявол усе язиком людським керує. А Бог свою вагу небесну має. Ой, Боже, Боже… Корниля кров нагла залила? Залила. По-вашому, то інсульт називається. А Корниля несли на цвинтар, а то було по Різдву, морози були, льоди були — най Бог хоронить! А ті, що несли труну, чи то п'яні були, чи підошви мали слизькі, котрийсь підковзнувся, упав, а за ним потягнуло другого, а тіло вивалилося з домовини. Ото й маєш, що гробом Корнильові кидало та кістки трусило.

То я казала дітям і онукам наказувала, аби ніякі коні не брали, а тим, що мене будуть нести, горівки не давати: як схочуть, то будуть пити по всьому. І най добре під ноги дивляться. Може, хто й мене тяженько та так погано закляв коли. Онуків є дванадцять. Три рази можуть змінитися коло труни. Бабинка легонька, як тріска. Домовина вже всохлася. Так що нести буде легко. Якби могла, то сама би себе понесла, як надумаю, який жаль завдам на плечі фамілії.

А якби, Боже борони, вмирала не при пам'яті, то приведете панотця, щоби Євангелію читав цілий день. Аби гріхи свої забрала на той світ, аби на цім не лишила. Бо як умру вдень — то гріхи заберу, а як умру на ніч — то лишу всі гріхи вам. Дивіться, абись'те молилися й відмолювали, бо то також недобре, як людина вмирає після заходу сонця. Великі грішники так і вмирають. А я також гріхи маю. Двоє дітей мертвих родила. Тяженька робота, видко, їх умертвила ще в череві. Десь криве слово невісткам сказала. На роботу в колгосп гнали у свято. І вила в руки в неділю брала, й граблі. Бо не було де дітися… І-і-і-і… чи то за гріх при такому життю тяжко? За добре тяжко, а за гріх — ні.

…А дзвонареві заплатіть по-людськи, аби дзвонив довго, щоби люди чули, що душка моя вже відлетіла на той світ. І аби трохи люди лишили роботи та й задумалися, що й вони не є вічні, й треба жити якось так, щоби жити довше. Най дзвонить файно й довго. Грошей на то най діти не шкодують. Другі за один раз пропивають більше, ніж дзвонар коштує. А я свої діти маковинням не годувала, лиш груди до двох-трьох років давала ссати. Видиш, не маю вже грудей, самі капшуки лишилися. Але зате діти здорові виросли. Котрі мали умерти — то вмерли ще в утробі, а як уже вродилися… сама видиш, слабі, але ще добріські. Мене вже роками здоганяють.

Ну, а як будете мене мити, то мийте тепленьким і воду беріть лише із нашої криниці. Й не сіпайте й не тріпайте бабу дуже, лише тримайте руками добре, щоби не побити вже по смерті, бо може, ще душка буде десь близько літати, та й буде сердитися, що недобре з бабою обходитеся, то потому вам рук нічого не буде триматися. Та й ні, щоби в хату збіглася вас сила теменна, щоби глотилися не до порядку, та й через плач як-небудь мене вмили. Скільки там того вмивання? Я вже зсихаюся на ніц. Уже геть маленька стала. Геть здитиніла, змаціцькалася.

А вмиєте — кладіть зразу в труну. Видиш, яка файненька моя трунвочка? Бо то як покладуть наперед на лавку, а потому торгають, сіпають сюда-туда. А тіло не любить торгання. Наторгалося на цім світі, щоби ще спокою на тім не дали.

І дивися, дочко, щоби руки склали файно. Вони вироблені, сама видиш, які порепані від роботи, але встидатися рукам моїм нема чого. Й діточок годували, й вінки на голови онукам клали. Й сапу тримали, й сокиру. Й в лісі робили, й хрестиком шили, й хліб пекли, й дітей пошлюбили. Й дідикові ручки його золоті на грудях склали…

Е-е-е, Боже святий та праведний, що ці руки навиділися… Й у двері пальці клали, й шпильки під нігті загонили. І свою господарку від хати цими ручками силували віддавати. А ти подумай, як то корову з-перед малих дітей віддавати? Навіть відро з насінними барабулями сама надвір винесла, як у колгосп загонили.

Але, дочко, й то перетерпіли. І давно вже на світі нема моїх кривдників, а я ще, видиш, цими ручками маєтки свої перебираю.

А скільки того маєтку на той світ треба? Всі однаково беруть. Бідний не візьме, бо не має що, а багатий не візьме, бо не має куда. Ото й усього маєтку — оця чорненька хатка, що вигрівається тепер разом з нами на сонечку.

…А свічку дасте мені в руки не ту грубу магазинну, а ту, зсукану з правдивого воску ще коли дід бджоли свої тримав. То такий запашний віск був, що мертвий би здригнувся, понюхай ту свічку, — й тепер пахне, хоч зсукала я її вже годків із тридцять буде. Ще трунви ми не робили, а свічки до смерті вже з дідом мали.

А в голови кладіть миски з пшеничкою. Та не шкодуйте пшенички. На це пшениці шкодувати не годиться. Мисок кладіть багато. Не скупуйтеся. Бо прийде чоловік — а свічку нема де затикати. Мусить чекати. І свічки не задувайте. Най догорають. А згорені свічечки зберете — й зверху на домовину на цвинтарі висипте. А щоби не забули — покладіть Мидору дивитися на свічки, щоби збирала згорені, а потому понесла на цвинтар. Вона однаково цілу ніч сидить коло тіла… Що то є, коли людина не може спати… Вона совісна, то як скажете це робити, — зробить і не забуде. А за це Мидорі хусточку дайте з тих, що в шафі на обхід складені.

І не лишайте тіло вночі саме. Бо то свічка може загорітися, або ще щось може зробитися. Домашні вдень набігаються, та й трохи придрімають, а чужі можуть сидіти, в бесідах коло тіла ніч легко минає.

Тому вже є пару років, як лишили покійного Іванця на ніч самого, а свічка була висока, зігнулася й з ізголов'я на лице упала, та так обпалила лице, що най Бог боронить! Так обгореного й поховали. А знак то є недобрий, як мерця обгореного ховають. Одна справа, як світло вбило, чи громом спалило. А коли в хаті не догледіли — то є погано. На фамілії потому відбивається.

…Так тобі скажу, дочко: молодіж теперішня думає, що то є пуста бабинська бесіда — ці знаки. А люди старі не дурні були, все звідкись знали й нам казали знати.

Як умерла була Гафія Калинякова — та, що за неї казали циганка, то дуже якось був зачервонився в неї лівий бік лиця. Ну, так, якби жива була й завстидалася чогось — та й кров їй ударила в лице. А наш паламар каже: "То на скорого мерця в фамілії". І що ти думаєш, дочко, до двох місяців Гафіїна донька Оксана при злогах умерла. Дитину вчинити вчинила, а то була неділя, дохторі понапивалися, до жінки ніхто не навідався, то так і зійшла, покійниця, кров'ю. А дитинка, біднятко, вижила. Дівка, як її мама, — кров із молоком дівка.

Або ще друге було. І також на біду знак був. Ховали Гриця-коваля. А то було серед днини. Машин на дорозі повно. А коваль жив у кінці села, поки процесія перейшла все село до цвинтаря… Не всі шофери терпіння мали їхати за похороном. Ну, та й обігнала одна машина процесію. Йой, кажуть, то не є на добре — обгонити похорон.

Так і було. Не наїхав той шофер далеко. Отамо-о коло клубу мусів або сам убитися, або дітей із школи бити на смерть. То він викрутив руль, та так, що заїхав у стіну клубу. А воно як на смерть — то хоч у мішок сховайся, а вона тебе знайде. У тім клубі роками світла не було, роками кіно не крутили, два рази клуб горів, бо не було бензини, щоби пожарники води привезли — й нічого, світ без клубу не завалився. Клуб був замкнений на замок роками. А в той день прислали з району комісію, бо молодіж написала, що кіна в селі нема, то й прийшла комісія в клуб дивитися, що й до чого. Та так двох людей з комісії й смерть у клубі знайшла, як машина в'їхала з вулиці.

І скажи, що старих людей не треба слухати… Якби ви слухали, то багато чого було би не так.

Але й ми колись не все слухали, що старі люди казали. Так що я тобі скажу, що непослухенство буде стілько, скілько світ буде. А старі будуть нарікати на молодіж. То так ведеться, відколи світ та сонце.

Але воно як старієш, то забуваєш, що було, коли ти сам молодий був. Що, давно дівки не малювалися? Ще як малювалися! Натруть на тертці буряків червоних, та вималюють писки — та й до церкви йдуть. А трохи сажі — та на брови, та й маєш! А тепер не то саме? То саме-самісіньке. Хіба лише фарба купована.

Але це друга бесіда. Я тобі колись ще розкажу, що то давно було. Буде час — таке тобі нарозказую, що будеш мати що згадувати про бабу Юстину.

А тепер тебе вчу, абись знала, що робити до ряду, коли мені прийде час умерти.

Так… За це… І за це тобі казала… — Юстина загинає пальці, в умі рахуючи щось. —… Щоби тіло на ніч не лишали саме — казала. Ага! У голови в труні покладіть лише калину й васильки, а решту не кладіть, бо решта зів'яне й засмердиться. А якби я прокинулася та устала? Ой, устану…

Але так годиться, то й мені так зробіть. Чула?

А тих, що люблять ворожити, не пускайте близько до тіла. Бо то таке можна наворожити на мертвій людині, що не одна жива, як мертва, стане! То є такі господиньки, й у нашому селі є, що на ворожці з мерця пенсію би собі заробляли. Роботи їм не дай, а дай лише дірватися в хату, де хтось спокійнився!

То гріх великий, дочко, не хочу навіть язик тою пустотою заговорювати. А як котра з них прийде, то наша сваха Петруня добре знає, хто ту справу любить, то най не свариться з ними, але тако якось легонько най з хати покаже дорогу. Виводіть попід руки надвір, нібито щось порадитися з ними хочете.

А трембітачів наймайте із Дихтинця. Щоби ані тих труб, ані гармошки не було, нічого щоби не було, лише трембіти. Увечір най Кузьма грає людям у флояру. То така жалісна музика, що серце може тріснути з плачу від тої флояри!

А трембітачі отако стануть перед хати — та так най грають, поки можуть. То музика якраз до смерті, а не до веселості, як то були зробили в нас за москалів, борони Боже! Ой, стрімголов пустилися були люди в той час, а тепер — ще гірше… Але Бог навертає до розуму дурних та не думаючих.

А як прийдуть увечір люди до тіла — вина не давайте, бо ще почнуть співати, та веселитися, то забудуть, що до мерця прийшли. А то тепер звичаю "грушки" вже нема, то нема чого

коло тіла веселитися. То давно було, що приходили до небіжчика на забаву, та й тішилися, що відійшов у краще життя. А потому переінакшили все… Звичай умер, а трембіта заграла веселої.

І-і-і, Боже… Кажу тобі, що все стрімголов пішло, але що то нарікати. Самі люди винні, бо позволили таке робити.

Так що "грушки" нема, то й не нагадуйте. Тепер і так люди з розуму посходили.

Але шкода, що нема "грушки". Неньо мій як умирав, то ще люди приходили на "грушку". Висіли одно на одному, тішилися, вівкали попід стіни. А тепер якийсь такий час ніякий настав, що не втіхи, ані плачу такого, як треба. Усе якесь ніяке.

А будете людей столувати, то давайте пісної їди й усякої. Бо навіть як днина буде не пісна, то все одно хтось буде такий, що їсть пісно. Може, день який за кого тримає, може зарікся від чогось. А як їди пісної не буде — піде людина з похорону голодна. А то недобре — йти з похорону з порожнім жолудком.

Як буде осінь — яблук давайте і грушок до калачиків і горняток. Кождому горнятко, калачик і свічечку, іще грушку або яблучко, як буде врожай. Про ті яблука ніхто не збідніє, дід сад такий лишив, що мой-й-й, а люди будуть їсти ябко з Юстиниого саду.

До вінків — рушники не забудьте пришпилити. Кладіть оці, що ми з тобою перебрали та пересушили. Бо я знаю: Тонця може поміняти на дорожчі. Вона вже хотіла накупити, та я не дала. А я колись купила по вісімдесять копійок — та й буде добре.

Не виходіть із віри з тими китайськими рушниками та турецькими хустками. Людям і так тепер сутужно, ні, щоби потому ще обговорювали, що фамілія гонорилася на похороні. Смерть — то не показ і не весілля. Лише на весіллі люди одне перед одним гоноряться. А смерть — не гонор. То лише друге життя. І перейти в нього треба без гонору, але й не так, щоби на збитки. Смерть сердити не можна.

А як умру в теплу годину, то холодець не будете варити, бо стануть драглі. Хто ті драглі буде їсти? Лише переведете працю. А оселедцю й завиванців з горіхами й повидлом давайте також багато. Оселедець тепер дорогий, то не кожний купить, а на похороні таки попробує за Юстинину душу. І щоби хреню накопали та цвіклі зробили. Домашні цвіклі — то таки домашні. А хреню накопаєте в городі під Іванцевим. Там хреню більше, як барабуль, родить.

А кухарку візьмете Наталку. Люди її люблять і їду її люблять. Хліб на пекарні не заказуйте. Спечіть самі. Оксана наша причинить тісто, й хліб дайте свіжий. І кави дасте ячмінної. Ми з дідиком колись-то варили тої кави та й з хлібом їли. А хто йшов із вулиці та й був голодний, також кави давали. Щось тепер таку вже не приносять мої з магазину.

А то кава добра. І від черева добра. Абись від мене знала. З'їж ложку-дві сухої ячмінної кави, як ідеш у дорогу, й навіки тебе черево не знайде в дорозі. Безпечна собі будеш, а хоч би що й не дуже добре з'їла. Бо то тепер порошки якісь та порошки, а порошки — отрава велика й гроші великі. Але хто хоче бабу стару слухати?

…І столуйте людей до цвинтаря. Поки сюда-туда щось робиться, то ви людей столуйте. Бо потому можете забути, можете з цвинтаря не всіх закликати, не кождий може прийти, бо одному уже пора до господарки, другому корову доїти. А

похорон може затягнутися. Так що столуйте до служби. Щоби люди не йшли голодні. Бо поки в церкві служба, поки то-се, будуть сердиті та й підуть по хатах.

А як будуть столуватися, а ви отут перед хати, але ні, ліпше у саду столи покладіть, то ви, домашні, не говоріть багато. Не бігайте одно перед одного, то вам, кажу, не весілля — то комашня, то поминки. Най одна носить тарелі. Друга забирає.

Але не приказуйте коло стола, як коло вмерлого. Не всім людям смутно буде, як вам. То нащо на людей смуток нагонити? Ще скажуть, що їди вам було шкода, то й голосили коло столів, аби люди менше їли.

І, Боже борони, вас виделки класти на стіл! Кладіть самі ложки. Ложок у нас є багато, від Віталікового весілля лишилося отам у ящику на хаті десь коло трьох соток. А виделки — Боже борони, не давайте, аби мене чорти в пеклі не носили на вилах!

І не давайте людям пити. Отако компоту покладіть, та води солодкої, або таки з керниці води, а пити горівки не давайте. Бо то розум людський слабкий. Вип'є стакан-другий — та ще співати надумає або жартувати з чужими молодицями.

У Павла Процика не билися на похороні?! Ще тіло не винесли з хати, а два люде понапивалися за столом у саду, приревнувалися — та й маєш тобі свіжу гризоту. Міліція приїхала. Дохторі.

Боже борони вас такого! При горілці люди виходять з віри — й нічого доброго нема при горілці. Де то колись таке було, щоби на комашні пити давали? То все теперішня мода. Один

перед другим гонориться — а виходить сором. Ну, то ще десь пиво дають, то нічого, давали у когось-то вина білого. То ще може бути.

Але мені, кажу тобі твердо, ніякого пиття людям не треба давати. Мене вже не осудять. А послідню волю мою — увольте.

І за столи кладіть усіх і не перебирайте, хто коло кого має сісти. То не весілля й не хрестини. Лише на весілля кладуть батьків і маток ближче до молодих. Чи бідний, чи багатий, най сідають один коло одного. Бідний іде селом, ніхто не плює йому вслід, багатий іде — ніхто не скидає капелюха. Так що кладіть усіх разом і най столуються за Юстинину душу й най Бог прийме перед Юстиниої душі.

А як будете пити й говорити посороми, щоби люди очі додолу опускали з устиду, то бігме, встану з труни й буде вам устидно! Так і скажеш від мене, як вони голову стеряють із тим питтям.

А вже як будуть тіло виносити з хати, то не голосіть так, як би всі вмерли. І не дайте Васюті зомліти. У неї слабе серце. Може стати лихо.

Бо, бігме, встану, з цеї хатки, як не зуважите мою волю! Прошу тебе, дочко, аби не голосили, бо всіх вас проплачу… Проплачу й з того світа.

І коло ями близько не стійте. Бо то в горю можна упасти. Одна колись упала, не буду казати котра, най Бог дасть їй здоров'ячка… то люди забули, що на похорон прийшли, як падала та й заголилася, такі посороми були, що але де тобі буде.

Коло тіла ні за що не сваріться. Бо то таке... Котрась забуде, де що поклала, а друга влютиться, та й маєш готову сварку. А коло тіла сваритися не можна. Підіть у комору й по мирові переговоріться собі та й зробіть так, як треба. А якби комусь лихо стало, то не чекайте, поки Анничка з больниці прийде, каплі від серця — коло паспорта. Маруся знає, де. Дайте каплі, дайте води — та й попустить. За бабою ніхто не вмре з плачу.

Я то вже казала, але тобі ще раз скажу: труну щоби несли онуки. Дмитрика не треба, бо він має радикуліт і не годен буде бабу турлюнькати до цвинтаря. А хрест най несе сусід Іван. Добрий, сарака, сусід. Молодий, а добрий, як кавалок хліба.

І дивіться, не забудьте мене поховати коло моїх діточок. Але дивіться, аби не зачепити старих домовин. Най Іван-гробар копає поволеньки, він один добре знає, де вся фамілія похована. Отак коло грушки й коло мого дідика ще бабка поміститься, а потому вже треба буде друге місце на фамілію шукати.

Так умирають люди, скажу тобі, що місця на цвинтарі мало. І не будеш битися за місце на цвинтарі. Доста, що за місця на хати б'ються. Уже, дивися, в селі й доброго місця на хати нема, так люди вибудувалися! Все якась мочара, або яке каміння. А за добре місце — ціла біда межи людьми пішла. Всі хочуть будуватися, мають за що, та дивися, скоро не буде де. Повиїхають до міста — та й уже, самі старі діди лишаться.

Але й за дідів тепер тяжко. Не жиють довго наші діди. Вже вдовиць подивися скільки лише коло нас зробилося за цей рік. Високосний — він і є високосний. І Маруська лишилася сама, й Одокія, й Штефа.

А я колись-то казала Марусьці: "Йой, не зав'язуйте хату у високосний рік!" Ну, добре, зав'язали — то вже. Але не сідайте в хату у високосний рік. Ні, не послухали, бо син з армії приходить, дівку має, буде женитися.

Син оженився, в місто звіявся, а тата до двох років не стало. Так що не нажився в новій хаті. А Маруська тепер сама в кухні надворі доживає. А хата стоїть — й нікому вже не треба хати. Хіба яких квартирантів Маруська возьме на свою голову, бо то здуріти можна на голову від самотності.

А Штефа? Не то саме? То саме! У високосний рік віддавалася, та ще в маю, най Бог боронить! А відговорювали — ніхто не слухав. А то, дивися, так збіглося: високосний рік та ще май місяць. А хто жениться чи віддається у маю — той мається все життя. Дивися, що було зі Штефою. Віддалася за якогось хлопця з долу. Забрав її до себе. Потому — надумали будуватися тут, зав'язали хату. Потому — лишили фундамент, пішли десь туда на діл. Хотіли купити готову хату. Щось там не так вийшло, вернулися сюда. І так вони, сироти, маялися уже тому буде сьомий рік. А на восьмий — умер Штефин Славко. Ліг спати — та й умер. Нічого його не боліло, а спокійнився тихонько, як і не було. Ні дітей не нажили, ні хату не добудували, ні багатства їй не лишив, та й Штефа слаба по-женському. Ото, кажу тобі, віддаватися в високосний рік та ще в маю — нема гіршої гризоти… Але це вже друге.

Скажу тобі, дочко, таке: як мине рік по моїй смерті, то не кладіть ніякий пам'ятник, пам'ятника не треба, щоби залізо й камінь не тиснули груди. І так за ціле життя біда натиснулася. Покладіть файний хрест, напишіть, що під ним лежить Юстина, дочка Семена Паленюка, мама чотирьох синів і трьох дочок, жінка Петра Борсука — та й буде.

…І ніколи не плачте за мною, бо мені на тім світі буде тяжко. Як буду знати, що ви плачете без мене, не буде мені добре на тому світі. Мені на цьому світі часом бувало добре, а ви хочете, щоби на тому було зле. А як мені без вас таки буде зле — то сама прийду, як треба буде. А як котромусь буду снитися — дайте за "простибі". Не шкодуйте перед моєї душі за "простибі" давати. Я ніколи не шкодувала ні своєму, ні чужому ні хліба, ні до хліба.

І не тужіть довго. Туга людину старить. Та й від людей нефайно. Згадати — згадуйте. Службу за упокій душі наймайте. Але не ридайте так, якби учора мене поховали. То є недобре. А як ідете межи люди — не наводіть тугу на людей. У них своєї туги стає. А я уже не така молодюська, щоби за мене тугу на цілий світ наводити.

І скажу тобі, дочко, напослідок таке. На весіллях до року не співайте й не гуляйте, бо то не годиться, та й від людей встид буде. Мені там уже однаково буде, чи ви веселитеся, чи ні, але то є такий закон людський і не треба його переступати. Видиш, що робиться, як такі, мирські закони переступаються.

То вже якось побережіться. Але, як мус буде до когось іти на весілля, — то йдіть. Сидіть собі та й думайте, як би тішилася наша мамка, що ми годні й маємо з чим іти межи люди. Співати не співайте, але думати — думайте.

А решта — самі знаєте. Як зробите — так буде.

Ба-а-ац… Я звідти не вернуся й перепитися з вами не буду. Мертві сорому не мають. А тепер якось так є, що людину доводять до того, щоби й живі вже не мали сорому.

Але що вас учити. Однаково зробите по-своєму. Я видіти не буду. Видіти буде ваша, дочко, совість. Хоч ти мені й не дочка… Але ми всі тут рідня…

3

Вересневе сонечко лагідно розливається по подвір'ю й довколишніх горах.

У такт легкому вітерцеві за парканом погойдуються мальви й флокси.

Рій ос гуде над медовими грушками-падалицями.

Блаженна Маріка вдруге намотує попри нас свою неблизьку дорогу.

Юстинина невістка крутить криничну корбу, а потім хлюпає водою якось так смачно й голосно, що хочеться сміятися.

Ми ще трохи сидимо з Юстиною мовчки під стіною, ловлячи нескупе ранкове тепло. А далі мовчки разом підводимося.

Удвох накриваємо домовину з речами потеплілою від сонця кришкою й заносимо у веранду. Двоє веселих Юстиниих правнуків — Юрчик і Михайлик — легко здіймають труну на плечі й несуть на горище.

Крізь скло веранди я дивлюся то на вулицю, то на Юстину, що п'є воду з відра коло криниці, — й чую, що хочу обняти маленьку жінку, яка мене, як і всіх, хто до неї приходить, називає дочкою.

Я обняла б її й міцно притиснула до себе, й так довго стояла б, не відриваючи своєї голови від здитинілого плеча, й чомусь би плакала, як мені здається, аж до завтра.

Але я виходжу на подвір'я й ми поперемінно п'ємо з Юстиною воду з одного горнятка з намальованими на ньому двома голубами. Цьому горняткові на криниці, як і домовині, десь буде також понад чверть віку.

Юстина з прикладеною дашком до чола долонею дивиться від криниці на вулицю.

Веду очима за її поглядом, але вона дивиться крізь вулицю, довколишні будинки, сади й городи якось так далеко, що я навіть не розумію куди…

Київ,

березень-липень 2000 року

Замість заповіту

1

"Гуцулкою",

"коса"

Чи "арканом"

Йдуть думки твої через горби,

Отуди, де срібні тато й мама,

Де хати фамільні і гроби.

Отуди, де блискавок абсурди

Потрясають скали залюбки,

Де смереки розписали Шурден,

Мов космацькі відьми писанки,

Отуди, де рос цілющий бісер

Скапує у трав зелений глек,

Де вітриська вибігають з лісу —

І на шиях виснуть у смерек.

Отуди…

Куди?

Ніхто не знає,

Де тебе ніхто ще не любив,

Де душа себе наздоганяє,

І гроби фамільні.

І герби.

2

…і луска золота берези,

І зелені свічки смерек —

То є пишні й сумні імпрези

Дорогих твому серцю мекк.

То тверда і незрадна впертість

Між вітрів,

Верховинських псів.

…розстеліть мою душу по смерті

На полотнах оцих верхів.